

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAĞATI BİLİM DALI

BASRA DİL EKOLÜ VE EZ-ZECCÂCÎ'NİN
"EL-CUMEL Fİ'N-NAHV" KİTABI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
YRD. DOÇ. DR. AHMET KARADAVUT

HAZIRLAYAN
SÜMEYYE SARMIŞ

TC. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
BOKÜBİRENTASYON MERKEZİ

KONYA-2000

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	1
KISALTMALAR.....	4
GİRİŞ.....	5
NAHİV İLMİNİN KURULUŞU.....	6
A-Basra'nın Nahiv Kurallarını Belirlemesi.....	9
B-Basra Ekolünün Meşhur Temsilcileri.....	14
-Abdullah b. Ebî İshâk el-Hadramî(öl.117/735).....	14
-İsâb. Ömer es-Sekafî (öl.149/766).....	15
-Ebu Amr b. el-Alâ' (öl.154/770).....	16
-Yûnus b. Habîb (öl.182/798).....	1
-el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (öl.175/791).....	17
-Sîbeveyhi (öl.180/796).....	19
-el-Ahfeş el-Evsat (öl.215/830).....	21

BİRİNCİ BÖLÜM

BASRA EKOLÜNÜN METOD VE PRENSİPLERİ.....	23
A-BASRA EKOLÜNÜN DAYANDIĞI KAYNAKLAR.....	23
a-Kur'an-ı Kerim.....	23
b-Cahiliye ve İslam Dönemi Şiiri.....	24
c-Fasih Araplar.....	24
d-Meseller.....	24
B-BASRA EKOLÜNÜN KULLANDIĞI TERİMLER.....	28
a- Takrîb.....	28
b- Sarf veya Hilâf.....	28
c- İmâd.....	29
d- Tebrîe.....	30
e- Cahd.....	30
f- Mekni veya Kinaye.....	30
h- Tefsir veya Müfessir.....	31
ı- Bedel.....	31
i- Na't.....	32
j- Eşbahu'l-Meful.....	32

İKİNCİ BÖLÜM

I-EZ-ZECCÂCİ VE EL-CUMEL Fİ'N-NAHV KİTABI.....	34
A-EZ-ZECCÂCİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	34
HAYATI	34
a-Nesebi.....	34
b-Doğumu.....	35
c-Yetişmesi	35
d-Ölümü.....	36
HOCALARI	37
ÖĞRENCİLERİ	43
İLMİ	44
DİNİ VE AHLAKİ YAPISI	46
ESERLERİ	47
B-EZ-ZECCÂCİ VE NAHİV EKOLLERİ.....	53
C-EZ-ZECCÂCİ'NİN BAĞIMSIZ KİŞİLİĞİ.....	56
D-EL-CUMEL Fİ'N-NAHV KİTABI.....	61
I-EL-CUMEL'İN GENEL ÖZELLİKLERİ	61
a-Genel bilgiler	61
b-el-Cumel'in Ne Zaman Yazıldığı.....	64
c-el-Cumel'in Bölümleri.....	64
d-el-Cumel'in Şerhleri	66
II-EZ-ZECCÂCİ'NİN el-CUMEL KİTABINDAKİ METODU	71
a. Genel Değerlendirme	71
b- Ayetlerle İstişhad Etmesi	72
c-Şiir ve Deyimlerle İstişhad Etmesi	80
d-Müşkil İbareleri Açıklayıp İrab Etmesi	91
e-Takdir ve Teviller Yapması	99
f-Nahivcilerin ve Nahiv Ekollerinin Görüşlerini Belirtmesi	108
g-Edatları ve Nadir Konuları İşlemesi.....	118
SONUÇ.....	122
KAYNAKLAR	124

ÖNSÖZ

İslâm'ın yayılmasıyla toplumda Kur'an'ın kıraatinde birtakım bozukluklar ortaya çıktığı gibi, halkın konuşmasında da lahn denilen yanlış telaffuz kendini göstermiştir. Bu iki olumsuzluğun önüne geçmek için gerek yetkililer, gerekse bilginler bazı tedbirler alma ihtiyacını duymuşlardır. Yetkililer, bu işi bildiğine kanaat getirdikleri kişileri gerekli tedbirleri alması için teşvik etmiş, bilginler de kolları sıvayarak çalışmaya koyulmuşlardır.

Şüphesiz böyle bir durumda alınacak ilk tedbir, Kur'an-ı Kerim'in metnini noktalama ve harekeleme ile sağlama almak ve doğru okumanın kurallarını belirlemek, bunun yanında lahn olayının önüne geçmek için Arap dilinin kurallarını belirlemek şeklinde olacaktır. Yapılan çalışmalar da nitekim bu şekilde olmuştur. O günden itibaren Kur'an'ın kıraat şekli tespit edilmiş, dil yapısı, kelime ve terkipleri sayısız inceleme ve araştırmalara konu olmuştur. Bunun yanında Arap dilini zaptetme, kurallarını belirleme ve sağlam esaslara bağlama çalışmaları da belki başka hiçbir dilde görülmeyen bir yoğunlukla gerçekleşmiştir.

Hicri ikinci asrın başlarından itibaren bu dilin müfredatını zaptetme ve kurallarını belirleme çalışmalarını çok sayıda bilgin üstlenmiştir. Bu bilginler yabancılara karışmadıklarına inandıkları bedevilerin yaşadıkları bölgelere giderek konuşmalarını zaptetmiş, şiirlerini derlemiş ve elemeye tabi tutarak onların ışığında temel kuralları belirlemeye koyulmuşlardır. Bu çalışmalarda Basralı bilginler başı çekmiş ve çok geçmeden Basra Nahiv Ekolü ortaya çıkmıştır. Yaklaşık bir asır sonra bir bakıma ona alternatif olarak ortaya çıkan, ama benzer işlevi gören ve onu izleyen Kufe Ekolü oluşmuştur. Arap dilinin tarihi seyrini ve gramerini tanımak isteyenler mutlaka bu işin başını çeken

Basra Ekolünü öncelikle tanımaları gerekir. Bu gereklilikten hareketle biz de tezimizin giriş ve birinci bölümünü Basra Ekolünü tanımaya ayırdık. Çünkü nahiv bilginlerinden meşhur ez-Zeccâcî'yi (öl.340/922) ve el-Cumel fi'n-Nahv kitabını başarılı bir şekilde incelemek için öncelikle Basra Nahiv Ekolünü tanımak gerekir diye düşünüyoruz.

Onun için öncelikle Basra Nahiv Ekolünün doğuşunu, gelişmesini, prensiplerini ve bu ekolü şekillendiren seçkin imamlarını tanıtmaya çalıştık. Arap dilinin müfredatını derleme ve kurallarını belirleme noktasında sözkonusu bilginlerin gösterdikleri olağanüstü çabaları takdir etmemek mümkün değildir.

Sibeveyhi (öl.180/796)'nin yazdığı ve Basra Ekolünün görüşlerini ortaya koyan meşhur el-Kitab'ından sonra da dil çalışmaları devam etmiş, ama bu çalışmalar nahvin temel ve kurallarını belirleme şeklinde değil, furuu' inceleme, ayrıntıları açıklama ve illetlerini gösterme şeklinde olmuştur. Bu amaçla çalışma yapanlardan biri hicri 340/951 yılında ölen meşhur nahivci Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî'dir. Çalışmamızın ikinci bölümünde bu şekilde çalışma yapan alimlerden biri olarak değişik yönleriyle ez-Zeccâcî'yi ve meşhur eseri el-Cumel fi'n-Nahv kitabını ele aldık.

Ez-Zeccâcî, nahvin illetlerini ortaya koyma, kurallarını açıklama ve insanlara öğretme amacıyla değerli çalışmalar yapmıştır. O çalışmalardan biri nahiv kurallarını öğretmek için yazdığı meşhur el-Cumel fi'n-Nahv kitabıdır. Bu kitap İslam tarihinde uzun asırlar okunmuş, okutulmuş, şerhedilmiş ve eleştirilmiştir. Kitap günümüzde tahkik edilerek yayınlanmıştır. Bugüne kadar Arap aleminde üzerinde çalışmalar yapıldığı gibi, ülkemizde de bazı çalışmalar yapılmaktadır. Şüphesiz ez-Zeccâcî ve el-Cumel kitabı gibi önemli bir konuda birden çok çalışmanın yapılması normal karşılanmalıdır. Çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi ez-Zeccâcî ve el-Cumel kitabı Arap nahvi tarihinde önemli bir yer tutmaktadır.

Ez-Zeccâcî ve el-Cumel kitabı üzerinde ülkemizde yapılan çalışmalardan biri, S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde Ramazan Sönmez'in yapmakta olduğu doktora çalışmasıdır. Bu çalışmaya müsvedde halinde muttali oldum ve her iki çalışma arasında benzerlikler olduğu gibi, farklılıklar olduğunu gördüm. Yapılan çalışmalar birbirinin tekrarı olmaması kaydıyla, bir konunun değişik şahıslar tarafından değişik açılardan incelenip değerlendirilmesi bilimsel çalışmalarda normal bir şeydir. Ez-Zeccâcî ve el-Cumel kitabı üzerinde yapılan her iki çalışmanın birçok yönden farklı olduğunu düşünüyorum. Bu çalışmaların ez-Zeccâcî ve el-Cumel kitabının her yönü ile anlaşılmasında büyük yararı olacaktır.

Çalışmamı yaparken benden yardım ve rehberliğini esirgemeyen danışmanım Yrd. Doç. Dr. Ahmet Karadavut Bey'e ve yardımı geçen diğer kişilere teşekkürü bir borç bilirim.

Sümeyye Sarmış

KISALTMALAR

Age.	: Adı geçen eser
b.	: İbn
Bkz.	: Bakınız
İ.Ü.E.F.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Mad.	: Maddesi
öl.	:Ölümü
S.A.V.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
Tah.	: Tahkik eden
T.D.V.İ.A.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Trs.	: Tarihsiz

GİRİŞ

Nahvin doğuşunun dinsel olan ve dinsel olmayan sebepleri vardır. Dinsel sebep, Kur'an-ı Kerim'in metin olarak zaptedilmesi ve doğru bir şekilde okunmasıdır. Özellikle Arap olmayan milletler İslam'ı kabul edip Arap toplumuna karıştıktan ve toplumda lahn olayı yayıldıktan sonra bu ihtiyaç daha da artmıştır. Dinsel olmayan sebeplerin başında ise, Arap dilinin fesahatının korunması ve Arap olmayıp İslam'a giren başka milletlere Arap dilinin kurallı olarak öğretilmesi gelmektedir.

Lahn olayının cahiliyye devrinde anılmaya değer olmamakla beraber, Hz.Peygamber (S.A.V.) döneminde kendini açıkça gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim bir rivayette Hz.Peygamber (S.A.V.) bir adamın konuşurken lahn yaptığını görünce, yanındakilere "Arkadaşınıza doğruyu gösterin, yanlış yapmıştır"¹ buyurmuştur. Raşid halifeler zamanında da lahn olayları meydana geldiğine dair örnekler nakledilmektedir.

İslam'ın ilk döneminde çok az olmakla beraber, İslam'ın yayılması, Arap olmayan milletlerin İslam'a girip Arap toplumuna karışması ve Arapların fethedilen yerlere yerleşmesi sonucu dilde bozulma çoğalmış ve lahn yayılmıştır. Bu bozulma meşhur hatiplerde ve fesahatıyla meşhur kişilerde de kendini göstermiştir. Bunun örnekleri kaynak kitaplarda çoktur. Bu durum dil bilginlerini tedirgin etmiş ve önüne geçmek için Arap dilinin kurallarını belirleme gereğini duymuşlardır.

Nahvin ortaya çıkmasının sebeplerinden biri de Arapların dillerine çok önem vermeleri, onunla gurur duymaları ve üzerinde titremeleridir. Bu da kendilerini Arapçanın bozulmaması ve başka dillere karışmaması için

---

¹- Şavki Dayf, el-Medârisu'n-Nahviyye,11, Dâru'l-Maârif, Mısır, 1968. Dayf, bu hadisi el-Hindî'nin Kenzu'l-Ummâl, I/151'den aldığını kaydetmektedir.

tedbirler almaya sevketmiştir. Bu endişeden hareket ederek Arap dilinin kurallarını belirlemeye ve temellendirmeye çalışmışlardır.²

Nahvin doğuş sebeplerinden biri de müslüman olan ve Arap dili ile yüzyüze gelen başka milletlerin Arap dilini doğru ve kurallı bir şekilde öğrenme arzularıdır. Arapçayı kurallı olarak öğrenme ve doğru konuşma istekleri, dil bilginlerini nahvin kurallarını belirlemeye sevketmiştir.³

Bütün bunların yanında Arap toplumunda medeniyet ve ilim alanındaki gelişmelerin etkilerini de unutmamak gerekir. Medeniyet ve ilmi gelişmelere paralel olarak Arapçanın da dil özelliklerini inceleme, kurallarını belirleme ve ve sağlam ölçülerini ortaya koyma çabaları haliyle meydana gelecekti.⁴

NAHİV İLMİNİN KURULUŞU:

Toplumda ilmin doğuşu ve gelişmesi çok yavaş seyrettiğinden, bu ilimlerin öncülerini belirlemek kolay değildir. Nahvin doğuşunda da durum bu şekildedir. Nahvin kurallarını belirlemede ilk defa kimin öncülük ettiği konusunda değişik görüşler bulunmaktadır. Onun için meşhur dilci es-Sîrâfi (öl.368/979) bu konuda şöyle demektedir:

“Nahvi önce kimin belirlediği konusunda insanlar ihtilaf etmişlerdir. Kimileri Ebu'l-Esved (öl.69/689) olduğunu, kimileri Nasr b. Asım, kimileri de Abdurrahman b. Hürmüz'ün belirlediğini söylemiştir. Çoğunluk, Ebu'l-Esved'in belirlediğini söylemektedir”⁵

Bazı rivayetler, Ebu'l-Esved'in nahvi ilk önce kendisinin başlattığını

²-Mustafa Sâdık er-Râfiî, Târîhu Adâbi'l-Arab,1/234-247, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut,1968.

³- Mustafa Sâdık er-Râfiî, Age.1/237.

⁴- Şavki Dayf, Age.11-13,

⁵ -Ebu Saîd es-Sîrâfi, Ahbâru'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn,13, Tah. ve neşr; F.Krenkow, Beyrut, 1936.

söylerken, bazıları bunu Hz.Ali ile beraber yaptığını söylemektedir. Rivayete göre bir gün Ebu'l-Esved Irak'ta Hz. Ali'nin yanına girer, onu dalgın ve düşünceli görür, bunun sebebini sorar, o da şu cevabı verir: Memleketinizde lahın olduğunu gördüm. Onun için Arapçanın kurallarını gösteren bir kitap yazmak istedim. Bunun üzerine Ebu'l-Esved birkaç gün sonra Hz.Ali'nin yanına gelerek kendisine isim, fiil ve harfin tanımıyla başlayan ve nahvin konularını sistemli bir şekilde açıklayan bir risale verir.⁶

Ancak bu konudaki rivayetlerin pek makbul olmadığı belirtilmektedir. Çünkü henüz nüve halinde olan bir ilimde onlarca yıl sonra göreceğimiz tarzda kelime ve bap taksimlerinin yapılması, mantıktaki gibi tariflerin olması makul olmadığı gibi, Irak'ta hem Muaviye, hem Haricilere karşı savaşla meşgul olan Hz. Ali'nin kendini bu şekilde nahvin kurallarını belirlemeye vermesi de mantıklı görünmemektedir. Nitekim Hz.Ali için bu tür rivayetlerin Şia tarafından uydurulduğu kuvvetle muhtemeldir.⁷

Rivayetler genelde nahvin kurallarını ilk defa Ebu'l-Esved ed-Duelî'nin belirlemeye çalıştığını söylemektedir. Bunun sebepleri konusunda da rivayetler değişiktir.

Kimilerine göre Ebu'l-Esved, birinin "Allah ve Rasulü müşriklerden beridir"⁸ anlamındaki ayette geçen "Rasulu" kelimesini mecrur okuduğunu görmüş ve halkın bu kadar yanlış okuyacağını sanmadığını belirterek Arapçanın kurallarını belirlemek için Basra valisi Ziyâd b. Ebihi veya vali olan onun oğlundan izin istemiştir.⁹

Başka bir görüşe göre ise, Ziyâd'ın yanına girerek şöyle demiştir:

6- el-Kiftî, İnbâhu'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nuhât,1/39, Tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Fikri'l- Arabî, Kahire,1986.

7- Şavki Dayf, Age.14, Ahmed Emin, Duha'l-İslâm, 2/285, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1935.

8- Tevbe, 3.

9- el-Kiftî, Age.1/40. Nahiv kurallarının belirlenmesi konusunda Ziyâd ile Ebu'l-Esved ilişkisine dair değişik rivayetler bulunmaktadır.

"Arapların Arap olmayanlara karıştığını ve dillerinin bozulduğunu gördüm. Arapların doğru konuşmalarını sağlamak için kurallar belirlememe izin verir misiniz?"¹⁰ Bu konudaki rivayetlerde değişik sebepler belirtilmektedir.¹¹

İbn Sellâm (öl.232/846) da, Ebu'l-Esved'in karşılaştığı lahn olayları karşısında nahvin kurallarını belirleyen ilk kişi olduğunu şöyle ifade etmektedir: "Arapçayı ilk tesis eden, kapısını açan, yolunu gösteren ve kurallarını belirleyen Ebu'l-Esved'dir. Bunu da Arapların dilinde bozulmanın meydana geldiğini ve doğal telaffuzun bozulduğunu görünce yapmıştır. Halkın ileri gelenleri lahn yaparlardı. Onun için Ebu'l-Esved fail, meful, muzaf, cer, ref', nasb ve cezm harflerini belirlemiştir."¹²

Ebu'l-Esved'in bu işi öğrencisi Nasr b. Asım (öl.89/707) ve Abdurrahman b. Hürmüz (öl.117/735) ile birlikte yaptığını söyleyenler de vardır.¹³

Ancak nahvin kurallarını Ebu'l-Esved'in belirlediğini söyleyen bütün bu rivayetlerde yanlışlıklar yapıldığı gözden kaçmamaktadır. Bu rivayetleri nakledenler Ziyâd b. Ebihi veya onun oğlunun emri ile Ebu'l-Esved'in Kur'an kelimelerinin sonlarını harekelemesini, nahvin kurallarını belirlemek olarak anlamışlardır. Ebu'l-Esved Kur'an kelimelerinin sonlarını zaptetmek için Abdulkays oğullarından yanına zeki ve becerikli bir kâtip almış ve kendisine şöyle demiştir:

"Harfi telaffuz ederek dudaklarımı açtığım zaman harfin üzerine bir nokta koy, dudaklarımı birleştirirsem önüne bir nokta koy, dudaklarımı bükürsem harfin altına bir nokta koy, bu yerlerde ğunne yaparsam, iki nokta

10- Şavki Dayf, Age.14-15; el-Kıftî, Age.50-51.

11 -Bkz. Ebu Saïd es-Sîrâfî, Age.15-25; el-Kıftî, Age.1/50-51.

12- İbn Sellâm, Tabakâtu Fuhûli's-Şu'arâ, I/12, Dâru'l-Maârif, Mısır, Trs.; Yine bkz. el-Kıftî, Age.1/49.

13- ez-Zubeydî, Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luġaviyyîn, 2, Tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Maârif, Kahire, 2. baskı,1973.

koy. Ebu'l-Esved Kur'an'ın sonuna kadar bu işlemi yaptı ve kâtip Kur'an'ın yazıldığı mürekkepten farklı bir mürekkeple noktalamayı yaptı"¹⁴

Ravilerin daha sonra Ebu'l-Esved'in nahiv kurallarını belirlediği dedikleri şey, Kur'an-ı Kerim'i harekelemesinden başka birşey değildir. Onun bu yaptığını öğrencilerinden Nasr b. Asım, Abdurrahman b. Hürmüz, Yahya b. Ya'mer (öl.129/746), Anbesetu'l-Fil (öl.100/718) ve Meymun el-Akran (öl.125/743) sürdürmüşlerdir. Bunlar noktalı harfler için yeni noktalamalar yapmışlar ve noktasız harflerden ayrılmasını sağlamışlardır. Bu işi yapanlar aynı zamanda kurra olan kişilerdir. Kur'an'ı noktalama ve harekeleme işinde öncülük etmişlerdir. Onların bu yaptıkları, Kur'an'ı yanlış telaffuz etme ve okumanın da önüne geçmiştir.¹⁵

A-Basra'nın Nahiv Kurallarını Belirlemesi:

Ebu'l-Esved'in Basra'da Kur'an kelimelerinin sonlarına fetha, zamme, kesra, tenvin işaretlerini koyduğunu ve bu işaretlerin isimlerini kapama, açma, kırma ve ğunne anlamını ifade eden dudak hareketlerinden aldığı bilinmektedir. İsim ve fiillerin cümledeki yerlerine göre son harekelerinin değiştiğini veya nerede olursa olsun sonunun değişmediğini bilginlerin mülhaza etmiş olması muhtemel olduğu gibi, cümledeki yerlerine göre kelimelere mubteda, haber, fiil, fail, meful gibi isimler vermiş olmaları, sonundaki harekesi değişen kelimelere murab, değişmeyen kelimelere de mebni adını vermeleri de kuvvetle muhtemeldir.

Ancak bu konuda kaynaklarda kesin bilgi olduğunu söylemek mümkün değildir. Zaten ilimlerde aslolan, bu şeylerin nüve halinde ve dağınık parçalar şeklinde başlamasıdır. Ondan sonra gelen bilginler dağınık ve nüve halindeki bu gelişmeleri bir araya getirerek geliştirir ve hepsinden genel

¹⁴- el-Kiftî, Age.1/5; Şavki Dayf, Age.16; Ahmed Emin, Age.2/286.

¹⁵- Ahmed Emin, Age. 2/286-288.

kurallar çıkarırlar.¹⁶

Ahmed Emin ise, bu konuda söylenenlerin hurafeden öteye geçmediğini, çünkü Hz.Ali'nin ve Ebu'l-Esved'in yaşadığı dönemin bu tür taksim ve tariflerin yapılmasına henüz elverişli olmadığını söylemektedir. Bu dönemden her alanda bize intikal eden ilmin doğal gelişmeye uygun olarak tarif ve taksimlerden uzak olduğu, bu bilgilerin bir ayetin tefsiri, bapları ve tarifleri içermeyen kimi hadislerin bir araya getirilmesinden ibaret olduğunu belirtmektedir.¹⁷

Nahivle ilgili kuralları ilk defa düzenleyen kişi Basralı Abdullah b. Ebi İshâk el-Hadramî (öl.117/735)'dir. Bu kişi kurradan olup Ebu'l-Esved'in öğrencilerinden değildir. Halbuki onun iki öğrencisi İsâ b. Ömer (öl.149/766) ve Ebu Amr b. el-Alâ' (öl.154/770) ile İsâ'nın iki öğrencisi el-Halîl b. Ahmed (öl.175/791) ve Yûnus b. Habîb (öl.182/798) kurra arasında sayılan kişilerdir.¹⁸ Bundan da kıraat ile nahiv kurallarının belirlenmesi arasında sıkı bir ilişkinin bulunduğunu anlıyoruz.

Şüphe yok ki bir ilmin sağlam bir şekilde şekillenmiş olması, ayrıntıların kıyas edileceği ve ölçülere bağlanacağı genel geçer kurallara bağlanmasıyla olur. Nahiv ilminde bunları Basralı İbn Ebi İshâk ve öğrencileri yapmışlardır. Ne var ki bu kişilerin Sibeveyhi dönemindeki nahiv kurallarından çok şeyler bildiklerini söylemek de mümkün değildir.¹⁹ Nitekim Yûnus, hocası Abdullah b. Ebi İshâk'ın nahiv bilgisi hakkında şöyle demektedir: "Halk arasında sadece onun bilgisi kadar bilgi sahibi kişi olsaydı,

¹⁶- Şavki Dayf, Age.18.

¹⁷- Ahmed Emin, Age.2/285, Ahmed Emin, nahiv kurallarının belirlenmesinde eski Yunan ve Süryani kültürünün ilham kaynağı olduğu sonucuna varmaktadır. Age.2/293.

¹⁸- Yûnus'un nahivle ilgili iki kitap yazdığı, ancak ikisinin de kaybolduğu kaydedilmektedir. Herhalde nahivle ilgili ilk bilgileri derlediği kitaplardır. Bkz. Ahmed Emin, Age. 2/290.

¹⁹- Ahmed Emin, Age.2/289.

insanlar ona gülerlerdi”²⁰

Genel kuralları belirlerken bu bilginler şaz rivayetlere iltifat etmemiş, onlarla karşılaştıkları zaman ya tevil etmişler veya yanlış olduğunu söylemişlerdir. Kurallarını belirlerken de dayandıkları malzemenin doğru ve sağlam olmasını şart koşmuşlardır. Bunu sağlamak için de diline yabancı kelimelerin karışmadığı ve lahın yayılmadığı bedevi kabilelerin yaşadığı Necid, Hicaz, Tihâme gibi yerlere gitmiş ve onların kullanışlarını derlemişlerdir. Bunun yanında bedevi bölgelerden gelen ve Basra’ya yerleşip kâtip ve öğreticilik yapan kişilerden de yararlanmışlardır.

Bunlar genel kurallara uymayan kimi kıraatları mümkün olduğunda tevil etmişler, mümkün olmadığında ise, şaz kabul ederek tasvip etmemişlerdir. Özellikle üçüncü nesil Basralı dil bilginleri bu konuda daha çok özen göstermişlerdir. Ancak tasvip edilmeyen bu kıraatların son derece sınırlı olduğu unutulmamalıdır.²¹

Basralı dil bilginleri hadis metinlerini de ölçü kabul etmemişlerdir. Çünkü hadisler mana ile rivayet edilmiş, rivayetinde Arap olmayan birçok kişiler bulunmuş ve ancak hicri üçüncü asırda yazıya geçmiştir. Hadislerin lafızlarını kurallar için ölçü kabul etmemeleri normal sayılır. Nitekim Kufe Ekolü de daha sonra hadis metinlerini kuralları belirlemek için ölçü kabul etmemişlerdir.²² Bu konuda Ebu Hayyân şöyle demektedir:

“Basra alimlerinden Ebu Amr b. el-Alâ’, İsâ b. Ömer, el-Halîl b. Ahmed ve Sibeveyhi ile Kufe alimlerinden el-Kisâî (öl.189/805), el-Ferrâ (öl.207/822), Ali b. Mubarek el-Ahmer (öl.194/809) ve Hişâm ed-Darîr (öl.209/824) gibi nahvi ilk defa belirleyen ve kurallarını Arap dilinden çıkaran alimler hadisi delil

²⁰ -Ahmed Emin, Age.2/290.

²¹ - Mehdî el-Mahzûmî, Medresetu’l-Kûfe ve Menhacuhâ fî Dirâseti’l-Luğati ve’n-Nahvi,337-348, Mısır,1958.

²² - Mehdî el-Mahzûmî, Age.348.

kabul etmemişlerdir. Her iki gruptan alimler daha sonra bunların yolunu izlemiştir.”²³

İlk nahiv bilginleri her meselede kıyas ve illet aramaya gitmiş ve bir kaide için tek illetle yetinmemişlerdir. Kıyas kapısını ardına kadar açmışlar ve Arap dilinde şahidi bulunmayan kullanımları şahidi bulunan kullanımlara kıyas ederek genel bir kurala bağlamaya çalışmışlardır. Bu şekilde Basra, nahiv sistemini kurmuş ve geliştirmiştir.

Kufe’de de daha sonra Ebu Ca’fer er-Ruâsî (öl.190/805) öncülüğünde bir nahiv ekolü oluşmuştur. Er-Ruâsî’nin nahivle ilgili bir kitap yazdığı ve el-Halîl b. Ahmed’in o kitabı görüp kendisinden yararlandığı söyleniyorsa da, bu kitap bize kadar gelmemiştir.

O günden itibaren Kufe Ekolü, Basra Ekolü ile yarışmaya başlamış, bu rekabet Kufeli er-Ruâsî ile Basralı el-Halîl b. Ahmed arasında, sonra Kufeli el-Kisâî ile Basralı Sibeveyhi arasında zirvesine ulaşmıştır.

Kufe bilginleri hicri ikinci asrın yarısına kadar Kur’an’ın kıraati, şiir ve ahbar rivayetiyle meşgul olmuştur. Daha çok Basra nahiv bilginlerinin gözünden kaçan kimi meseleleri ele aldıkları söylenebilir. Zaten kendileri Basralı bilginlerin öğrencileri sayılırlar. Onların ders halkalarında bulunur ve yazdıklarını okurlardı. Alimler bunu çok iyi tespit etmişlerdir. Mesela İbn Sellâm şöyle demektedir:

“Arapçada Basralıların önceliği olmuştur. Bunlar nahiv, Arap lugatı ve garip şeylere eğilmişlerdir.”²⁴

İbnu’n-Nedîm (öl.385/965) de bu konuyu daha açık bir şekilde belirterek şöyle demektedir:“Önce Basralıları belirttik. Çünkü Arapça ilmi onlardan alınmıştır”²⁵

23- es-Suyûtî, el-İktirah,17’den naklen Şavki Dayf, Age.19.

24- İbn Sellâm, Age.12.

25- İbnu’n-Nedîm, el-Fihrist,102, Mektebetu Hayyât, Beyrut, Trs.

Kufe Ekolü, Basra Ekolünün aksine, her şeyi kıyas yolu ile genel bir kurala bağlama yoluna gitmemiş, onun yerine Araplardan gelen her şeye saygılı olmayı, genel kurala aykırı da olsa halkın kullana geldiği şeyleri kullanmaya devam etmesini tercih etmiş, hatta genel bir kural belirlemek için bu şaz kullanışı bile ölçü kabul etmişlerdir.²⁶

Kufe Ekolü uydurma da olsa kullanılagelen anlatımlara daha çok saygılı ve hakkında tasarruf hürriyeti sınırlı olmuştur. Basralıların, mantık ve düzenin egemen olduğu bir dil kurma gayretlerine, mantıkla bağdaşmayan her türlü rivayet, kullanım veya sözü saf dışı etme düşüncelerine karşın, Kufeliler şaz kullanışlar için bile kural belirleme yolunu tercih etmiş ve uydurma da olsa Arapların kullandığı şeyleri terketme yoluna gitmemişlerdir. Bütün yaptıkları, benzer şeyleri bir araya getirmek, bir şeyin değişik kullanışları varsa her biri için ayrı bir kural belirlemek olmuştur. Sibeveyhi ile el-Kisâi arasında geçen meşhur Zenbûriyye meselesi bunun en meşhur örneğidir.²⁷

Basra Ekolü, yaklaşık bir asır kadar önce bu işe başlamıştır.²⁸ Basra'nın bu konuda öncülük etmesinin birtakım sebepleri olmuştur. Şöyle ki; hicri ikinci asırdan beri Kufe'nin sahip olmadığı şekilde yabancı kültürlerle tanışması mümkün olmuştur. Şehir, kendi adıyla anılan Basra körfezi üzerinde bir ticaret limanıdır. Başka milletlerden birçok insan buraya gelmiş ve değişik kültürlerle tanışmasına zemin hazırlamıştır.

Diğer yandan Hint, Yunan ve İran kültürlerinin okutulduğu İran'daki Cundişapur medresesine daha yakın olmuştur. Bu da sözkonusu medreseden birtakım bilgilerin Basra'ya ulaşmasını sağlamıştır. İlk tercüme hareketinin Basra'da başlamasının sebeplerinden biri de bu olsa gerektir. Bunların dışında başka sebepler de bu konuda Basra'nın öncülük etmesinde rol oynamıştır.²⁹

²⁶- Ahmed Emin, Age.2/295; Mehdî el-Mahzûmî, Age.376-389.

²⁷- Mehdî el-Mahzûmî, Age. 376,389; Ahmet Subhi Furat, Arap Edebiyatı Tarihi, 242-243, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul,1996.

²⁸-Ahmed Emin, Age.2/284-285.

²⁹- Şavki Dayf, Age.20-22.

B-Basra Ekolünün Meşhur Temsilcileri:

İbn Ebi İshâk el-Hadramî, Basra Nahiv Ekolünün öncüsü sayılır. Bu öncülükte öğrencileri İsâ b. Ömer, Ebu Amr b. el-Alâ' ve Yûnus b. Habîb kendisini izlemektedir.³⁰ Onun için el-Hadramî'den başlayarak Basra Ekolünün önde gelen bilginlerini tanımaya çalışacağız.

-Abdullah b. Ebi İshâk el-Hadramî (öl.117/735):

Abdullah b. Ebi İshâk el-Hadramî, nahvin geliştirilmesinde öncülük eden, çokça kıyas yapan ve illetleri açıklayan kişi sayılır. Bir bakıma nahiv ilminin ilk kurucusu sayılır. Araplardan duyulmayan kullanışları onlardan duyulan kullanışlara kıyas ettiği için bu niteliğe sahip olmuştur. Kıyasa bu kadar yer verdiği gibi, kuralların illetlerini açıklamaya da çok çalışmıştır. Bu kuralların dışına çıkanların yanlış yaptıklarını söylemiştir. Şiirlerinde kural dışı şeyleri söyleyen şairleri, özellikle el-Farazdak (öl.112/730)'ı şiddetle eleştirmiştir. Hatta nahivde belirlediği kurallara aykırı gördüğü cumhur kurranın kıraatlerini de eleştirmiştir.

El-Hadramî'nin kıyası bu şekilde ölçü alması, şair ve kurrayı eleştirmesi, kendisinden sonra gelen öğrencilerine de örnek olmuştur. Nitekim öğrencilerinden İsâ b. Ömer hem İslami, hem cahili dönemden olan şairlerin kural dışı ve yanlış gördüğü kullanışlarını tenkit etmiştir.

El-Hadramî, hemzenin okunuşu ve yazılışı ile ilgili yazdığı söylenen kitapçık dışında nahiv konusunda kitap yazmamıştır. Hemze ile ilgili bir kitapçık yazmasının sebebi de Kur'an'ın kıraati ve imlasıyla ilgili olmasıdır. Herhalde öğrencilerine okutmak ve birtakım yerlerde nahvin kurallarını açıklamakla yetinmiştir.³¹

³⁰ -Basra ve Kufe nahiv bilginlerinin kronolojik sırasını ve hoca-talebe zincirini görmek için bkz. el-Kiftî, Age.1/41-42; Ahmed Emin, Age.2/284.

³¹- el-Kiftî, Age. 2/104-108; ez-Zubeydî, Age. 31-33; Şavki Dayf, Age.23-25; Ebu Saîd es-Sîrâfî, Age. 25-31.

-İsâ b. Ömer es-Sekafî (öl.149/766):

Hâlid b. el-Velîd'in azatlı kölesinin oğlu olup Basralıdır. Hocası İbn Ebi İshâk'ın en meşhur öğrencilerindendir. Başka hocalardan da okumuştur.

İsâ b. Ömer, hocası Abdullah b. Ebi İshâk el-Hadramî gibi kıyasa çok önem vermiş ve genelleştirmiştir. Arapların kıyasa aykırı gördüğü kimi konuşmalarını bile tenkit etmiştir.

Kaynaklar İsâ'yı nahiv, lügat ve kıraat alanında ciddi alimlerden saymaktadır. Nahivle ilgili kitaplar yazdığı belirtilmekte, onlardan bilhassa el-Câmi ve el-İkmâl kitaplarının adı geçmektedir.³² Bu kitaplar için el-Halil b. Ahmed'in şöyle dediği belirtilmektedir:

"İsâ b. Ömer'in ortaya koyduğu dışında nahvin tamamı geçersiz olmuştur.

Onlar biri İkmâl, diğeri Câmi'dir. İnsanlar için ikisi ay ve güneş gibidir"³³

Herhalde her iki kitap birbirinin tamamlayıcısıdır. el-Halil b. Ahmed, İsa'nın bu iki kitabının diğer kitaplarını gölgede bıraktığını düşünmektedir. Nitekim el-Cami kitabının Sibeveyhi'nin meşhur el-Kitab'ının temelini teşkil ettiği söylenir. Her iki kitap günümüze kadar gelmemiştir. İsa'nın nahiv alanındaki bu çabaları bir bakıma büyük nahivci ve luğatçı el-Halil b. Ahmed'e yolu ve imkanları hazırlamıştır.

İsa'nın talebelerinden el-Halil, Sibeveyhi, Ebu Ubeyde (öl.210/825) ve Kutrub (öl.206/821) gibi büyük nahivciler sayılabilir.³⁴

32- Ahmet Subhi Furat, Age.I/243-244; Şavki Dayf, Age.25-26.

33- Ahmed Emin, Age. 2/290; Şavki Dayf, Age. 26.

34- el-Kıftî, Age. 2/374-377; Ebu Said es-Sîrâfî, Age. 31-38 ; ez-Zubeydî, Age.40-45.

-Ebu Amr b. el-Alâ' (öl.154/770):

Ebu Amr b. el-Alâ' Mekke'de doğmuş, gençliğini ve tahsil yıllarını Basra'da geçirmiştir. Abdullah b. Ebi İshâk, Nasr b. Asım el-Leysi ve Yahya b. Ya'mer'den ilim tahsil etmiştir. Nahiv'den çok, dil ve Kur'an filolojisi üzerinde durmuştur. Arap dili, şiiri ve tarihi ile ilgilenirken, bir yandan da Basra camisinde halka Kur'an okutmuştur. Onun için Ebu Amr nahivci ve dilci olduğu kadar meşhur kıraat imamlarından biridir de.

Ebu Amr'ın kıyasa çok değer verdiği bilinmektedir. Arapların kıyasa uymayan kullanışlarına luğat adını vermiş ve kuraldışı saymıştır. Arap dili ve tarihine ait birtakım notlar yazdığı anlatılıyorsa da onlardan günümüze bir şey gelmemiştir. Sibeveyhi meşhur kitabında ondan birçok nakiller yapmaktadır. Birçok nahiv görüşleri arasında tesniye elifini irab alameti olarak görmesini sayabiliriz. Bu görüşü daha sonra el-Halîl b. Ahmed ve Sibeveyhi de benimseyecektir. Dilci ve nahivci olarak meşhur olduğundan ziyade, kıraat imamı olarak meşhur olmuştur. ³⁵

-Yûnus b. Habîb (öl.182/798):

Abdullah b. Ebi İshâk'ın meşhur talebelerinden biridir. Hicri 94 yılında doğmuş ve uzun bir ömür yaşamıştır. İisâ b. Ömer'in ders halkalarına devam ettiği de anlaşılmaktadır. Yûnus, çöldeki Arap kabilelerini gezmiştir. Arap dili ve bu dilin nadir kelimeleri hakkındaki geniş bilgisi bu gezilere borçlu olmalıdır. Bu çalışmaları lehçeler hakkında Kitâbu'l-Luğat adında bir kitap yazmasıyla sonuçlanmıştır. Yunus, tefsir konusunda da çalışmış ve tefsirlerin ilklerinden olan Meâni'l-Kur'an adlı bir eser yazmıştır. Ondaki sonraki bazı tefsirciler kendisinden nakiller yapmışlardır.

Nitekim Yûnus adı, Sibeveyhi'nin el-Kitab'ında çokça geçmekte ve

---

³⁵⁻ Ahmet Subhi Furat, Age.244-246; ez-Zubeydi, Age.35-40; Şavki Dayf, Age.27-28.

230'dan fazla yerde ondan nakiller yapmaktadır. Ancak nahiv kurallarından çok, luğat konusunda Sibeveyhi onun görüşlerini belirtmektedir.

Yûnus b. Habîb'in görüş ve düşüncelerini en fazla el-Halîl b. Ahmed'in belleyip derlediği görülmektedir. Bilhassa nahiv ve kıyaslarında onun görüşlerini almıştır. Yûnus'un nahiv kuralları konusunda ayrı bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Yûnus b. Habîb ilmi çalışmalarını Basra'da sürdürmüştür. Ders halkasına çok sayıda öğrenci katılmıştır. Bunların başında Ebu Zeyd el-Ensârî (öl.125/830), Kutrub, Halef el-Ahmer (öl.175/791), el-Ferrâ ve Sibeveyhi gelmektedir. Birçok görüşlerinde el-Halîl ve Sibeveyhi gibi meşhur nahivcilerden ayrılmaktadır. Bu farklılığı Kûfe Nahiv Ekolü öncülerinden el-Farrâ ve el-Kisâî'ye rehberlik etmiştir.³⁶

El-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (öl.175/791):

Arap dilinin en büyük bilginlerinden biridir. Deha derecesinde bir zekaya sahiptir. Hicretin 100. yılında Basra'da doğmuş ve orada tahsil görmüştür. Hadis, tefsir ve dil bilginlerinin derslerine devam etmiştir. Bilhassa İsâ b. Ömer ve Ebu Amr b. el-Alâ'dan ders okumuştur.

Zühd ve iffet sahibi olan el-Halîl, parlak bir zekaya, güçlü bir düşünce ve muhakemeye sahiptir. İbn el-Mukaffa (öl.145/763) onun için "Aklı ilminden daha fazladır" derken, büyük zeka ve aklına işaret ediyordu.

El-Halîl, Arap dil tarihine birçok sahanın kâşifi olarak geçmiştir. Arap şiiri için aruz vezinlerini o bulmuş, Arap mûsikisi biliminin makamlarını keşfetmiş, bugüne kadar bildiğimiz nahvin mimarlığını yapmıştır. Aynı zamanda el-Halîl, Arap dilinin ilk sözlüğü olan Kitabu'l-Ayn'ın da sahibidir.

El-Halîl, kendisi oturup kitap yazmakla vakit geçirmeyecek kadar büyük bir bilgin olduğu anlaşılmaktadır. Kendisi bilgileri ortaya koyduğu,

³⁶- el-Kiftî, Age.4/74-78; Şavki Dayf, Age. 28-29; Ahmed Subhi Furat, Age. 248-249; es-Sirâfî, Age.33-37; ez-Zubeydî, Age.51-53.

tedvin işini ise talebelerine bıraktığı anlaşılmaktadır. Luğat alanında bunu yaptığını görüyoruz. Sözlük düşüncesini de kendisi ortaya atıp metodunu göstermiş, talebesi Leys b. Sa'd ise sözlüğü gerçekleştirmiştir.

Nahiv alanında da aynı şeyleri yapmış, onun kural ve esaslarını ortaya koyup talebesi Sibeveyhi'ye öğretmiş, o da bunun kitabını yazmıştır. Meşhur dilci Sa'leb (öl.291/903) bunu şöyle belirtmektedir: "Sibeveyhi'nin eserindeki usul ve mesail el-Halil'indir." Diğer dil bilginleri de bu gerçeği belirtmektedirler.

Şüphesiz Sibeveyhi'nin kitabı, biraz sonra belirteceğimiz gibi, temel olarak el-Halil'in görüşlerini içermekle beraber başka alimlerin görüşlerine de yer vermektedir.

Kelimeler ve harfler üzerindeki çalışmaları, onları mücerred ve mezid adları altında toplamaya götürmüştür. Mücerred kelimelerin en az üç, en fazla beş harften oluştuğunu belirtmiştir. Bunlar için Aruz'daki kalıplara benzer ölçüler koymuştur. İsimlerde irabın, fiillerde de binânın asıl olduğunu düşünüyordu. İsim ve fiillerde irab şekilleri ve alâmetleri, âmil ve mamul ilişkisi konularını sistemleştirerek belirtmiştir. Kıyas, Araplardan duyma ve illetlere başvurma esaslarından hareket ederek nahivle ilgili kuralları belirlemiştir. Genellikle fesahatlarına güvenilmeyen kişiler tarafından rivayet edildiğini söyleyerek hadislerin metinlerini delil göstermeyi uygun görmemiştir.³⁷

Arap dilinde ilk sözlük olan Kitâbu'l-Ayn'ın değeri inkar edilemez. Arap dilinde ilk sözlük olması sebebiyle büyük bir değer taşıyan bu kitabı muhtemelen, Hint dili olan Sanskritçe'nin harf sırasından esinlenerek yazmıştır.³⁸

37- el-Kifti, Age.1/376-382; es-Sirafi, Age.38-40; Ahmed Emin, Age. 2/290-291; Şavki Dayf, Age.30-55; ez-Zubeydi, Age.47-51; Ahmet Subhi Furat, Age. 246-248.

38- Şavki Dayf, Age. 32.

Kitâbu'l-Ayn, harflerin mahreçlerine göre yazılmıştır. Boğaz harflerinden en derinden çıkan harf olduğu için sözlüğe Ayn harfi ile başlamıştır. Kitabın adı da buradan gelmektedir. Onu diğer boğaz harfleri izlemiştir. Kullanış bakımından fazla pratik olmayan bu sözlüğün şu kusurları sayılabilir:

a-Diziliş tekniğindeki zorluk sebebiyle kullanma zorluğu.

b-Kalb usulüne göre yazıldığı için bir kelimenin kökünü ve kalbedilmiş şeklini ayırma zorluğu. Mesela a be de kelimesinin kalbedilmiş şekli ba a de ve da be a gibi.

c-Kitapta birçok tashifler meydana gelmiştir. Bu da kapalılık ve yanlışlıklara yol açmaktadır.³⁹

El-Halil b. Ahmed'in ortaya koyduğu nahiv kurallarını sistemleştirip konulara göre düzenleyen ve başka âlimlerin görüşleriyle zenginleştiren onun meşhur öğrencilerinden Sibeveyhi olmuştur. Basra Nahiv Ekolünün Sibeveyhi ile zirvesine ulaştığı söylenebilir.

-Sibeveyhi (öl.180/796):

Asıl adı Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber olan Sibeveyhi büyük ihtimalle 140/757 yılında Şiraz'ın yakınındaki el-Beyza'da doğmuştur. Genç yaşta Basra'ya gelen Sibeveyhi, burada devrin büyük dil alimleri Yûnus b. Habîb, Ebu'l-Hattâb el-Ahfeş (öl.172/788) ve el-Halil b. Ahmed'in derslerine katılmıştır. Ayrıca Hammad b. Seleme (öl.167/783)'den fıkıh ve hadis okumuştur. Bilhassa el-Halil b. Ahmed'ten sarf ve nahiv bilgilerini alabildiğince almış, yazmış ve tedvin etmiştir.

Nahiv alanında sürdürdüğü ciddi öğrenim sonunda henüz 30 yaşında iken geniş bilgisiyle dikkatleri çekmiştir. Vezir Yahyâ b. Hâlid'in huzurunda

³⁹- Ahmed Emin, Age. 2/266-270.

yapılan ve Zunburiyye meselesi olarak meşhur olan bir münazaraya katılarak Kufeli nahiv bilgini el-Kisâi ile tartışmıştır. Münazarada el-Kisâi'nin görüşünün kabul görmesi üzerine Sibeveyhi üzülmüş ve Bağdat'ı terkederek memleketi Şiraz'a gitmiştir. Bu ayrılıştan sonra gittiği yerde 180/796 yılında vefat etmiştir.⁴⁰

Sibeveyhi nahiv tarihinde "el-Kitâb" diye bilinen eseri ile meşhur olmuştur. Yaklaşık otuz beş yaşlarında bulunduğu bir dönemde kitabı kaleme almıştır. Usul veya mesail adı altındaki meseleleri el-Halîl'in bilgileri teşkil etmiştir. Kitapta "Kâle el-Kûfi" kaydı ile verilen bilgiler, Kûfe dil Ekolünün kurucusu er-Ruâsî'ye ait bilgilerdir. Sibeveyhi'nin el-Kitab'ında zamanına kadar nahiv alanında ortaya çıkmış bilgileri bir araya getirip sistemleştirdiği anlaşılmaktadır.

Sibeveyhi'nin el-Kitab'ı, nahiv alanındaki çalışmalarda daima birinci yeri işgal etmiştir. el-Mazinî (öl.249/863), el-Câhız (öl.255/868), el-Muberrred (öl.285/898) gibi dil âlimleri ve edebiyatçılar onu, nahivde sahanın eşsiz eseri olarak görmüşlerdir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Sibeveyhi yalnızca el-Halîl'in görüşlerini nakletmekle kalmamış, onun yanında başka nahiv bilginlerinin de görüşlerine geniş çapta yer vermiştir. Mesela Yûnus b. Habib'ten çokça nakiller yapmaktadır. Hatta ondan tasğir bölümünde olduğu gibi, bölümün tümünü naklettiği de olmaktadır. Amr b. el-Alâ'nın görüşlerini de vermekte, onları el-Halîl ve Yûnus'un görüşleriyle karşılaştırmaktadır. Yine Ebu'l-Hattâb el-Ahfeş'in görüşlerine yer verdiği gibi, güvenilir bir ravi ve dilci olan Ebû Zeyd el-Ensârî'nin de görüşlerinden nakiller yapmaktadır. Bütün bunların yanında direkt Araplardan da nakiller yapmakta ve luğat yahut şiirlerini delil

---

⁴⁰- el-Kıfti, Age.346-360; ez-Zubeydi, Age.66-72; Şavki Dayf, Age.59-63; Ahmet Subhi Furat, Age. 249-250; es-Sîrâfi, Age.48-50.

göstermektedir. Nakillerinde ne kadar güvenilir olduğunu âlimler belirtmektedir.

Bütün bunlar Sibeveyhi'nin ne kadar geniş bir kültüre sahip olduğunu ve kitabının ne kadar zengin bilgiler ihtiva ettiğini göstermektedir. Kendisi çokça talil ve tercihler, kıyaslar yapmaktadır. Ta'lil, kıyas ve bölümlere ayırması, Hanefi mezhebi alimlerinin fıkhıta metodunu hatırlatmaktadır. Amil nazariyesine çokça yer verir. Bugüne kadar el-Kitap üzerinde pek çok çalışma yapılmıştır.⁴¹

-El-Ahfeş el-Evsat (öl.215/830):

Ebu'l-Hasan Said b. Mes'ade, el-Ahfeş el Evsat lakabıyla tanınır.

Sibeveyhi gibi İran asıllıdır. Sibeveyhi'nin sağlığında kitabını el-Ahfeş'in okuduğu rivayet edilmektedir. Öyle görülüyor ki Sibeveyhi'nin genç yaşta ölümünden sonra kitabının yayılmasını el-Ahfeş sağlamıştır. Sibeveyhi'nin ölümünden sonra kitabını el-Ahfeş öğrencilere okutmuş ve Ebû Ömer el-Cermî (öl.225/839), el-Mâzinî gibi büyük nahiv alimleri olan Basralılara ve başta el-Kisâi olmak üzere kimi Kufeli alimlere rivayet etmiştir. Sarf ve Nahve dair yazdığı bazı kitapları yanında Meâni'l-Kur'an adıyla bir tefsir yazdığı da bilinmektedir. el-Ahfeş aynı zamanda şiirle de meşgul olmuş ve Kitâbu Maâni's-Şi'r adıyla bir kitap yazmıştır. Sibeveyhi'den daha fazla tarif ve talillere yer vermiştir.

El-Ahfeş, ömrünün sonlarına doğru Basra'yı terkederek Bağdat'a gelmiştir. Şöhretinden dolayı İslam coğrafyasının birçok yerinden talebeler onun derslerini takip etmek için Bağdat'a gelmişlerdir. Tedris faaliyetlerini

---

⁴¹- el-Kıftî, Age. 3/346-360; ez-Zubeydî, Age. 66-72; Ahmed Emin, Age. 2/291-292; Ahmet Subhi Furat, Age. 251-254; Şavki Dayf, Age. 59-93.

215/830 yılına kadar sürdürmüştür. Bu şekilde Basra Ekolüne mensup olduğu kadar Kufe Nahiv Ekolünün oluşmasında da büyük rolü olmuştur. Nitekim Kufe Nahiv Ekolünün liderleri durumundaki el-Kisâî ve el-Ferrâ onun talebelerindedir.

Arap diline ve lehçelerine vakıf olan el-Ahfeş, bir çok meselede hocası Sibeveyhi'ye muhalefet etmiş, Kufe Nahiv Ekolü mensupları bu meseleleri almışlar ve geliştirmişlerdir. Özet olarak belirtmek gerekirse, el-Ahfeş'in hocaları Sibeveyhi ve el-Halîl'e muhalefet ettiği görüşlerden hareketle Kufe nahiv Ekolünün temellerini kendisi atmıştır, denilebilir. Çünkü el-Kisâî ve el-Ferrâ ona öğrencilik yaptıkları kadar, onun görüşlerini de benimsemişlerdir.⁴²

Bunlar Basra Nahiv Ekolünün öncü ve meşhur âlimleridir. Bu ekolün önderleri durumundaki bu kişileri tanıtmakla yetiniyoruz.

Onları Muhammed b. el-Mustenir Kutrub (öl.206/ 821), Ebû Ömer el-Cermî (öl.225/839), Ebû Osman el-Mâzinî , el-Muberred (öl.285/898), ez-Zeccâc (öl.311/923) gibi başka âlimler izlemişlerdir.

---

⁴²⁻ el-Kıftî, Age. 2/36-43; ez-Zubeydî, Age. 72-74; es-Sirâfî, Age. 50-52; Ahmed Subhi Furat, Age. 254-256; Şavki Dayf, Age. 94-108.

BİRİNCİ BÖLÜM

BASRA EKOLÜNÜN METOD VE PRENSİPLERİ

Nahiv kurallarının belirlenmesinde Ebu'l-Esved'in yaptıklarının anahtar rolü oynadığı ve onu diğer âlimlerin çabalarının izlediğini gördük. Bu alanda birtakım sebeplerle Basra'nın öncülük ettiği ve seçkin nahiv bilginlerinin burada ortaya çıktığı da bilinmektedir.

Daha sonra Ebu Cafer er-Ruâsî öncülüğünde Kufe'de de bir nahiv ekolünün oluştuğu ve bu ekolün genellikle Basra nahiv alimlerinin talebelerinden meydana geldiğini gördük. Her iki ekol arasında metod bakımından bazı farklılıkların bulunduğu ve her birinin kendine mahsus prensipleri olduğunu biliyoruz. Burada konumuz olan Basra Ekolünün metod ve prensiplerini belirtmeye çalışacağız. Ancak ondan önce Basra Ekolünün dayandığı kaynakları belirtmemiz gerekir. Basra Ekolü şu kaynaklara dayanmaktadır:

A-BASRA EKOLÜNÜN DAYANDIĞI KAYNAKLAR

a-Kur'an-ı Kerîm:

Şüphesiz nahivcilerin kuralları belirleme ve ölçüleri ortaya koymasında Kur'an-ı Kerîm en doğru kaynaktır. Çünkü Arapça, onun kadar itina gören ve ilk günden beri onun kadar korunan başka bir kaynak tanımamıştır. Zaten nahiv ilminin doğmasının başta gelen sebebi de Kur'an'ın kendisidir.

Kur'an'ın kelimeleri korunup ezberlenmiş, kelime ve harflerinin sayım ve dökümü yapılmış, sonsuz bir itina ile okunmuş ve okutulmuş,

yazılmış ve ezberlenmiştir. Bu bakımdan nahiv kurallarının belirlenmesinde ölçü alınabilecek en güvenilir kaynak Kur'an olmuştur. Nahiv imamları diyebileceğimiz ilk nahiv bilginlerinin çalışmaları incelendiğinde örnek ve ölçü olarak en çok Kur'an ayetlerinin verildiği görülür.

b-Cahiliye ve İslam Dönemi Şiiri:

Nahivciler kuralları belirlerken cahiliye ve İslam dönemi şairlerinin şiirlerini de kaynak kabul etmişlerdir. Züheyr b. Ebî Sulmâ, Lebîd b. Rebî'a, Nâbiğatu'z-Zubyânî, el-A'sâ gibi cahiliye şairlerinin yanısıra; Cerîr, Farazdak, Accâc, Rube, Ebu'n-Necm gibi şairlerin şiirlerini de delil olarak göstermişlerdir. İslamî şairlerden sonra, yaklaşık hicri ikinci asrın sonlarına kadar yaşamış olan, Beşşâr b. Burd, Ebû Nuvâs, Müslim b. Velîd gibi el-Muhdesûn denilen şairlerin şiirlerini de eserlerinde kaynak olarak belirtmişlerdir.

c-Fasih Araplar:

Bunlar, başka dillerin etki alanından uzak, çölde, Arap yarımadasının orta yerlerinde yaşayan ve genellikle Kays, Temîm, Esed, Huzeyl, Kinâne, Tayy kabilelerine mensup Araplardır. Bedevi olarak yaşamış ve başka milletlerle temasları asgari düzeyde olduğu kabul edilmiştir.

Bunların dışında Arap kökenli olmayıp Arapçaları fasih olan ve bilginlerin dil melekesine güvendiği Hasan Basri, Ebû Ali el-Usvari gibi şahsiyetlerin dilleriyle de ihticac etmişlerdir.

d-Meseller:

Araplar arasında meşhur olan ve kullanılagelen deyimler de Basra nahivcilerinin delil olarak gösterdikleri kaynaklardandır. "Bir hurma bir çekirgeden iyidir", "Onlara küfrettim, ama develeri götürdüler" gibi sahih olduğu kabul edilen deyimleri de kaynak olarak kabul etmişlerdir.⁴³

⁴³- Mehdî el-Mahzûmî, Age. 51-52.

Bu kaynaklara dayanarak nahiv kurallarını belirleyen Basra Ekolünün metodunu da şu şekilde özetleyebiliriz:

1-Basra Ekolünün nahivde en başta gözümüze çarpan özelliği, Kur'an ayetlerine dayanması, istidlalde olsun, nahiv kurallarının belirlenmesinde olsun, Kur'an ayetlerini kaynak ve hareket noktası olarak almasıdır.

Basralıların ele aldıkları ayetlere baktığımızda bunların iki çeşit olduğunu görüyoruz. Biri, belirledikleri kaideleri sağlama bağlamak veya onlara dayanarak kaideler belirlemek için temel aldıkları ayetlerdir. Diğeri de, kendi aralarında veya kendileriyle Kufeli alimler arasında tartışma ve ihtilaf konusu olan ayetlerdir.

Birinci çeşit ayetler bilhassa el-Halîl ve Sibeveyhi'nin çalışmalarında yer almaktadır. Nahiv ilminin ilk nazariyelerini ve ölçülerini İbn Ebî İshâk ve talebelerinin ortaya koyduğu bilinmektedir. Bunlar genel kurallara bağlama konusunda çok sıkı ölçülerle hareket etmiş, genel kuralların dışında kalan şaz şeylere itibar etmemişlerdir. Onun için şaz kıraatlara da fazla itibar etmemişlerdir.⁴⁴

2-Basra Ekolünün en belirgin özelliklerinden biri de, kelimelerin irabı konusunda genel kurallar belirleme çabasıdır. Dilde her zaman kurala uygun olmayan kullanışlar bulunur. Özellikle çok sayıda kabilenin dili olan Arapçada bu istisnalar sayılamayacak kadar çoktur. Basra Ekolü genel kuralları gözönünde bulundurarak dildeki bu şaz kullanışları bir tarafa bırakmak istemiştir. Sahih olduğundan emin oldukları zaman ise, kıyasta ölçü alınamayacağını söylemişlerdir. Bu tür kullanışlara "Luğat" adını vererek bir tarafa bırakmışlardır. Bu alanda Arapların kullandıklarının yanlış olduğunu söylemekten de çekinmemişlerdir. Mesela İbn Ebî İshâk el-Hadramî, alimlerin şiirlerini delil olarak kullandığı fasih bir Arap olan şair Farazdak'ın yanlış

⁴⁴ Ahmed Emin, Age. 2/289; Şavki Dayf, Age. 18-19; Muhammed Semir Necîb el-Lebedî Eserü'l-Kur'an ve'l-Kıraati fi'n-Nahvi'l-Arabi, 82-93, 102, Daru'l-Kütübi's-Sekafiyye, Kuveyt, 1978.

söylediğini belirtmekten çekinmemiştir.

Belirtildiği gibi Basralılar kıyası esas almış, her yerde ölçü kabul etmiş ve kıyasa uymayan kullanışları ya yanlış kabul etmiş yahut kıyas için ölçü sayılmayan şaz kullanışlar olarak görmüşlerdir. Şüphesiz bununla, dilin bazı malzemelerini terketme pahasına da olsa, Arap dilini ölçülü ve kurallı yapmaya çalışmışlardır.⁴⁵

3-Basralıların değerlendirmelerde daha hür ve aklî istidlâl bakımından daha güçlü oldukları görülmektedir. Metodlarının da daha çok düzenleyici ve dile hakim olduğu anlaşılmaktadır. Kufelilerin ise, bu alanda Arapların kullanışlarına daha çok saygılı ve bağlı kaldıkları, şaz yahut uydurma da olsa onların bütün kullanışları için ayrı kurallar belirlemeye çalıştıkları veya dışlamadıkları bilinmektedir.⁴⁶

Belirtildiği gibi araştırma ve tahkik etme bakımından da Basralılar, kurallarını dayandıracakları malzemenin sahit ve fasih olması şartını koşmuşlardır. Bunun için Necid, Hicâz, Tihâme gibi bölgelere gitmişler, karışık halkların ve dillerin oluşturduğu şehir hayatının bozmadığı saf kaynaklardan dil derlemesi yapmışlardır.

4-Basra Ekolü nahivcileri hadisleri de kaynak olarak kabul etmemişlerdir. Çünkü hadislerin mana ile rivayet edildiği ve genel olarak ancak hicri ikinci asırda derlenip yazıldığı, rivayet veya kitabetinde Arap olmayan çok kişilerin yer aldığını, bu sebepten delil olmaması gerektiğini söylemişlerdir. Onun için hadisin lafzı ve irabını delil olarak göstermemeleri onlara göre tabii bir şeydir. Kufelilerin de bu konuda Basralıları izlediğini görüyoruz.⁴⁷ Nahivcilerden sadece İbn Mâlik (öl.672/1274) ve Ebu Hayyân en-Nahvî el-Ğırnati (öl.745/1345)'nin hadisleri kaynak olarak kabul ettiği görülmektedir.

⁴⁵- Ahmed Emin, Age.2/294-295; Ahmet Subhi Furat, el-İktirah, Mukaddime,24-26, İ.Ü.E.F. yayınları.

⁴⁶- Ahmed Emin, Age. 2/297.

⁴⁷- Ahmed Emin, Age. 2/291; Şavki Dayf, Age. 19; Mehdî el-Mahzûmî, Age. 50, 52. Mehdî el-Mahzûmî, nahivcilerin hadisleri kaynak olarak kabul etmemelerini eleştirmekte ve gerekçelerini çürütmeye çalışmaktadır. Age. 58-59.

5-Birinci ve ikinci nesil Basra nahivcileri kıraatlarla iştişhad ederken, üçüncü nesil nahivcilerin birtakım kıraatleri eleştirdikleri, onları şaz kabul ettikleri yahut mümkün olduğu kadar tevil ettikleri görülmektedir. Kıraat imamlarının nahvin kurallarını bilmediklerini söyleyerek Şam'da İbn Amir, Kufe'de Hamza b. Habîb ve Medine'de Nafi'yi bu şekilde itham etmişlerdir. Halbuki Sibeveyhi ve el-Halîl gibi ilk nahivciler iştişhadlarında kıraatlara itibar ederken, sonra gelen nahivciler buna itibar etmemişlerdir.⁴⁸

Basra Ekolü, dilin vahiy ve ilahi ilham ile değil, kıyas yolu ile geliştiğini söylemiş ve nahiv kurallarını belirlemek için kıyas kapısını ardına kadar açmışlardır. Bu arada felsefe, mantık ve kelam metodundan yararlandıkları anlaşılmaktadır. Zaten kurallarını belirledikleri yer olan Basra şehri bu dönemde kelam ve felsefenin cirit attığı bir dönemi yaşıyordu. Nahivcilerin öncülerinden olan el-Halîl b. Ahmed başta olmak üzere bir çok nahivci aynı zamanda kelamcılar arasında idi.⁴⁹

Basra Ekolü ile Kufe Ekolü metod ve prensiplerde ayrıldığı gibi meselelerde de ihtilaf etmişlerdir. Her iki Ekolün ihtilaf ettikleri meseleleri âlimler kitaplarında bir araya getirmişlerdir. Bunlardan Ebu'l-Berekât b. el-Enbârî (öl.577/1181)'nin "el-İnsâf fî Mesâilî'l-Hilâf Beyne'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn" kitabı ile Ebu'l-Bekâ el-Ukberî (öl.661/1219)'nin "et-Tebyîn fî Mesâilî'l-Hilâf Beyne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn" ve Abdullatif b. Ebi Bekr ez-Zebîdî (öl.802/1399)'nin "İ'tilâfu'n-Nusra Fî İhtilafi Nuhâti'l-Kûfe ve'l-Basra" kitapları anılabilir. Bunlardan İbn el-Enbârî'nin açıkça Basra Ekolünü desteklediği anlaşılmaktadır.⁵⁰

⁴⁸- Mehdî el-Mahzûmî, Age. 50, 52, 53. el-Mahzumi, nahivcilerin kıraat imamlarını bu şekilde görmelerini ve şaz da olsa kıraatlarla iştişhad etmemelerini eleştirmektedir. Bkz. 53-54.

⁴⁹- Mehdî el-Mahzûmî, Age. 46-47, 49.

⁵⁰- Her iki ekol ve görüşleri hakkında bilgi için bakınız. Hulûsî Kılıç, TDV. İslâm Ansiklopedisi, Basriyyun maddesi, 5/118, İstanbul.

B-BASRA EKOLÜNÜN KULLANDIĞI TERİMLER:

Bilindiği gibi nahiv kurallarının belirlenmesinde Basra Ekolü başı çekmiş ve bu ilmin terimlerini de kendileri belirlemeye çalışmışlardır. Daha sonra gelişen Kufe Ekolünün de nahiv kurallarının belirlenmesinde ve terimlerinin oluşmasında rol oynadığı şüphesizdir. Ancak Kufelilerin kullandıkları terimler aynı zamanda genellikle Basra Ekolünün kullandığı terimlerdir. Onun için Basra Ekolünün kullandığı nahiv terimlerini verirken, aynı zamanda Kufe Ekolünün terimlerine de temas edilecektir. Çünkü bunlar iç içe geçmiş ve ortak olarak kullanılmış terimlerdir. Şüphesiz bu terimler derli toplu olup bir arada değildir. Bunlar her iki ekole bağlı alimlerin eserlerinden çıkarılmaktadır. Şimdi bu terimlerden bazılarını vermeye çalışacağız.

a-Takrîb (تَقْرِيب):

Kendisinden sonra كان fiilinde olduğu gibi merfu bir isim ve mansub bir haber gelen işaret ismi anlamında kullanılan bir terimdir. هَذَا cümlesinde olduğu gibi. Basralılar muşarun ileyhden sonra gelen bu mansub ismi hal olarak irab ederler. "...Bu kocam da bir ihtiyar iken..."⁵¹ ayetinde olduğu.⁵²

b-Sarf veya Hilâf (أَلْصَرْفُ أَوْ الْخِلَافُ):

Bu terim, muzari fiilin و، ف، ه harfleriyle mansub olması anlamında kullanıldığı gibi⁵³, mefulun maah anlamında da kullanılmaktadır.⁵⁴

51- Hud,72.

52- İbrahim Rufeide, en-Nahv ve Kütübü't-Tefsir, 192, Libya, 1980, Ebu Zekerriyya el-Ferrâ, Ma'âni'l-Kur'an,1/13, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut,1980.

53- el-Ferrâ, Age.1/33-34.

54- el-Ferrâ, Age.1/34.

Mesela لَا تَنْهَ عَنْ خُلُقٍ وَتَأْتِي مِثْلَهُ - عَارُ عَلَيْكَ إِذَا فَعَلْتَ عَظِيمٌ (Aynısını yaptığın halde bir huydan (alışkanlığı), (başkasını) yasaklama. Böyle yaparsan, bu, senin için büyük bir ayıptır) beytinde görüldüğü gibi, لَا edatının تَأْتِي fiilini etkilemesi ve olumsuz hale getirmesi mümkün değildir. Bu tür durumlarda و harfinden sonraki kısım sarf veya hilâf üzere mansub olur.

el-Ferrâ, sarfın tarifini şöyle yapmaktadır: أَنْ تَأْتِي بِالْوَاوِ مَعْطُوفَةٌ عَلَى كَلَامٍ فِي أَوَّلِهِ حَادِثَةٌ لَا تَسْتَقِيمُ إِعَادَتُهَا عَلَى مَا عُطِفَ عَلَيْهَا ، فَإِذَا كَانَ كَذَلِكَ فَهُوَ مَعْطُوفٌ عَلَى الصَّرْفِ. Üzerine atfedildiği şeye dönmesi doğru olmaz. Böyle olan şeye sarf denir.

Buna Hilaf da demektir. Atif harfi و'dan sonra gelenin daha önce gelen üzerine atfedilmesinin mümkün olmamasıdır.⁵⁵

c-İmad (العماد):

Fasıl zamiri için kullanılmaktadır. Mesela, إِذْ قَالُوا اللَّهُمَّ إِنَّ كَانَ هَذَا هُوَ ... ayetindeki هُوَ zamiridir. Bundan sonra gelen isim merfu veya mansub okunabilir. Mansub okunduğu zaman zamir, imad adını alır.⁵⁷

Bilindiği gibi bu zamir, marife olan mubteda ve haberin sıfat ve mevsuf olmadığını belirtmektedir. Kufeliler ona zamîru'l-meçhûl (الضمير المجهول) adını verirler.⁵⁸

55- el-Ferrâ, Age. Aynı yer; el-Enbârî, el-İnsâf, 1/248.

56- Enfal, 34.

57- el-Ferrâ, Age. 1/5, 19, 51, 410, 411.

58- el-Ferrâ, Age. 2/275.

d-Tebrie (التبرئة):

Cinsin hükmünü nefyetmek anlamında kullanılmaktadır. Cinsin hükmünü nefyeden لا harfine de التبرئة denilmektedir. Mesela لَا رَفَثَ لَأَقْرَأُ (Hac bilinen aylardadır. Kim o aylarda hacca niyet ederse), hac esnasında kadına yaklaşmak, günah sayılan davranışlara yönelmek, kavga etmek yoktur...⁵⁹ ayetini açıklarken kullanılan الْقُرَاءُ ifadesinde olduğu gibi.⁶⁰

e-Cahd (الجحد):

Nefiy anlamında kullanılmaktadır. Buna bağlı olarak nefiy harfleri yerine cahd harfleri terimini kullanmışlardır. el-Ferrâ şöyle demektedir: وَوَضَعْتُ بَلَى لِكُلِّ إِقْرَارٍ فِي أَوَّلِهِ جَحْدٌ وَوَضَعْتُ نَعْمَ لِلِاسْتِفْهَامِ الَّذِي لَا جَحْدَ فِيهِ ، "Öncesinde "فَبَلَى بِمَنْزِلَةِ نَعْمٍ إِلَّا أَنَّهَا لَا تَكُونُ إِلَّا لِمَا فِي أَوَّلِهِ جَحْدٌ" içinde olumsuzluk olan her tasdik için cevap olarak بَلَى , içinde olumsuzluk olmayan sorunun cevabı içinse نَعْمَ kullandım. Öncesinde olumsuzluk olması şartıyla نَعْمَ بَلَى konumundadır.

f-Mekni veya kinaye (الكنية أو الكناية):

Basralıların kullandığı zamir terimi yerine, Kufeliler, mekni veya kinaye terimlerini kullanmaktadırlar. Mesela أَلَمْ تَرَ الْكِنَايَةَ عَنِ الْأَمْرِ تَصْلُحُ "Hayır, kelimesinden önce قَبْلَ الْخَيْرِ فَتَقُولُ لِلرَّجُلِ إِنَّكَ الْخَيْرُ لَكَ" "Hayır, kelimesinden önce zamir gelebilir ve adama «Allah'tan kork, o senin için daha iyidir» dersin."

59- Bakara, 197.

60- el-Ferrâ, Age. 1/120.

61- el-Ferrâ, Age. 1/52.

62- el-Ferrâ, 1/5, 19, 295, 311, 2/10, 3/278.

i-Na't (أَلْنَعْت):

Bu terim kufelilerin terimidir. Basra Ekolü onun yerine أَلصَّفَة ,
أَلْوَصْف "sıfat ve vaf" terimini kullanmaktadır.⁶⁹

Nahiv kitaplarında daha çok Kufelilerin kullandıkları أَلْنَعْت terimi kullanılmaktadır.

j-Eşbahu'l-Meful (أَشْبَاهُ الْمَفْعُول):

Basralılar, mefulleri mefulun bihi, mefulun lehu, mefulun fihi, mefulun maahu ve mefulun mutlakun şeklinde çeşitlere ayırmışlardır. Kufelilere göre ise, fiil için tek bir meful çeşidi vardır. O da mefulun bihi'dir. Diğerleri gerçek anlamda meful olmayıp meful benzerleridir. Bu terimle mefulun bihi dışındaki diğer mefulleri kastetmektedirler.⁷⁰

Basralılar, Kufelilerin ism-i fâil karşılığında kullandıkları el-filu'd-Dâ'im yerine muzari fiil, Kufelilerin cari, ğayri cari terimleri yerine munsarîf, ğayri munsarîf, Kufelilerin zaid harfler anlamında kullandıkları sıla, haşiv terimleri yerine ziyade, ilğa terimleri, gibi başka terimler de kullanmışlardır. Şimdilik bu örneklerle yetiniyoruz.

Dil bilginlerinin belirlediği nahiv kuralları zaman içinde toplumda yaygınlık kazanmış ve geçerli kurallar haline gelmiştir. Bu kuralları öğretmek için âlimler kitaplar yazmışlar ve okutmuşlardır. Bu kuralları

69- M.Cevat Ergin, Age. 41, es-Suyuti, Hem'u'l-Hevami', 2/116, Şavki Dayf, Age., 167'den naklen.

70- M. Cevat Ergin, Age. 42, es-Suyuti, Hem'u'l-Hevami', 1/65, Şavki Dayf, Age., 201'den naklen.

öğretmek amacıyla yazılan ve yüzyıllarca ders kitabı olarak okutulan kitaplardan biri ez-Zeccâcî'nin el-Cumel fi'n-Nahv kitabıdır.

Ez-Zeccâcî, Bağdat Ekolünün temel taşlarından olmakla beraber kitabında daha çok Basra Ekolünün görüşlerini yansıtmaktadır.⁷¹ Bilindiği gibi, Bağdat Ekolü, Basra ve Kufe Ekollerinin görüşlerine mezcetmeye çalışan bir ekoldür. Ez-Zeccâcî kitabında bu kuralları temel kurallar kabul ederek okuyuculara sunmaya çalışmıştır. Bundan sonraki bölümde ez-Zeccâcî'yi ve asırlarca geniş bir coğrafyada ders kitabı olarak okutulan ve pek çok şerhleri yazılan meşhur el-Cumel fi'n-Nahv kitabını değişik yönleriyle incelemeye çalışacağız.

71- Mâzin el-Mubarek, Age. 3.

İKİNCİ BÖLÜM

I-EZ-ZECCÂCÎ VE EL-CUMEL FÎ'N-NAHV KİTABI

A-EZ-ZECCÂCÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

HAYATI:

a-Nesebi:

Adı, Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî'dir. Ailesi ve dedesi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Hayatı hakkında ise, kaynaklarda bilgiler çoktur.⁷²

Ez-Zeccâcî'nin isminin sonunda en-Nihavendî lakabının kullanıldığı ve Hemedan'ın güneyinde Nihavend'de büyüdüğü de gözönüne alınırsa, kendisinin İran asıllı olduğu söylenebilir.

Ez-Zeccâcî, İbrahim Ebû İshâk ez-Zeccâc ile beraber bulunduğundan dolayı hocasına nisbetle kendisine ez-Zeccâcî denilmiştir.⁷³ Hocasının gençliğinde cam işleriyle uğraştığından ez-Zeccâc diye anıldığı söylenir. Künyesinin sonuna en-Nihavendî⁷⁴, en-Nahvî⁷⁵, el-Bağdâdî⁷⁶ gibi ilaveler yapılmaktadır. Künyesi, ismi ve lakabı hakkında bütün tabakat ve teracim kitapları ittifak etmektedir.

⁷²- ez-Zubeydî, Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn, 29; İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 66, Mektebetu Hayyât, Lubnan, trs.; ez-Zehebî, el-İber fi Haberi Men ğaber, 2/60, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, trs.; Hacı Halife, Keşfu'z-Zunûn An Esâmi'l-Kütüb ve'l-Funûn,1/603-604, Maârif Vekelati Matbaası,1941.

⁷³- Ömer Rıza Kehhâle, Mu'cemu'l-Muellifin, 5/124, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut,1957; İbnu'l-Esîr, el-Lubâb fi Tehzîbi'l-Ensâb, 2/62, Dâru Sadır, Beyrut, trs.; es-Sem'ânî, el-Ensâb, 3/140, Dâru'l-Cinân, Beyrut,1988.

⁷⁴ İbn Hallikân, Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân, 3/136, Tah.Dr.İhsan Abbas, Dâru Sadır, Beyrut, 1978; İbnu'l-İmâd, Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbâri Men Zeheb,1/357, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1979.

⁷⁵- İbn Asâkir, Târihu Medineti Dimeşk, 34/202, Dâru'l-Fikr, Beyrut,1995.; ez-Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ,15/475, Tah. İbrahim ez-Zeybek, Müessesetu'r-Risâe, Beyrut, 1985.; İbn Tağriberdi, en-Nucûmu'z-Zâhira fi Mulûki Mısır ve'l-Kâhira, 3/302, Dâru'l-Kütüb, Kahire, 1963.

⁷⁶- Fikri Zeki el-Cezzâr, Medâhîlu'l-Müellifin ve'l-A'lâmi'l-Arab, 1/586, Mektebetu'l-Melik Fahd, Riyad, 1991.; Yusuf İlyan Serkis, Mucemu'l-Matbuâtî'l-Arabiyye ve'l-Muarraba, 964, Matbaatu Serkis, Mısır, 1928.

b-Doğumu:

Rivayetlerin hiçbirinde ez-Zeccâcî'nin doğum tarihi belirtilmemiştir. Bununla birlikte hocalarının ölüm tarihlerinden faydalanarak, onlardan ilk önce vefat edenin İbn Keysân (öl. 299/911) olduğu gözönüne alınır, ez-Zeccâcî'nin yaklaşık olarak hicri ikinci asrın sonlarına doğru doğmuş olduğunu söyleyebiliriz.

Ez-Zeccâcî'nin Basra yakınlarında Saymar veya Saymara denilen bir köyde dünyaya geldiği belirtilmektedir.⁷⁷

Ez-Zeccâcî'nin Nihavend'de doğup aslen Nihavendli olduğu da rivayet edilmektedir.⁷⁸ el-Kıftî ise, onun Saymara ahalisinden olup Nihavend'li olduğunu belirtmektedir.⁷⁹

c-Yetişmesi:

Ez-Zeccâcî, Hemedan'ın güneyinde Nihavend'de büyümüştür. İlk dönemlerini Nihavend'de geçirdikten sonra alimlerin derslerinden faydalanmak için Bağdat'a yerleşmiştir. Çünkü Basra ve Kufe'den sonra Bağdat ilmi bir merkezdi.⁸⁰

Ez-Zeccâcî'nin ailesi hakkında gerek kendisi, gerekse diğer kaynaklardan fazla bilgi edinemiyoruz. Bu durum onun ailesinden ayrı yaşadığı ihtimalini akla getirmektedir. Ez-Zeccâcî'nin Bağdat'a ne zaman geldiği de kesin olarak belli değildir. Bağdat'ta ez-Zeccâc el-Basrî'den ders okumuş, yanında bulunmuş ve ona nisbet edilmiştir.

İlim tahsil etmek için çokça gayret sarfederek değişik ilim merkezlerinde bulunması, bu konuda ne kadar azimli olduğunu ve birçok yolculuklar yaptığını göstermektedir. Bu da onun ilme olan düşkünlüğünü gösterir.

⁷⁷- es-Suyûtî, Buğyetu'l-Vuât fi Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât, 2/77, Tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 1964.

⁷⁸- İbn Hallikân, Age.3/136; Kehhâle, Age.5/124; Serkis, Age. 964.

⁷⁹- el-Kıftî, Age.2/16.

⁸⁰- Ali Tefvik el-Hamed, el-Cumel, Önsöz,7.

Ez-Zeccâcî, Bağdat'ta büyüyüp yetiştikten sonra Halep ve Şam'da kalmıştır. Orada dersler vererek insanlara faydalı olmaya çalışmıştır⁸¹

Ez-Zeccâcî'nin hayatına dikkatle baktığımızda onun hem âlimlerden istifade eden bir öğrenci, hem de ilmi ile etrafındakilere yararlı olan bir hoca olduğu göze çarpmaktadır. Sürekli olarak ilmi bir ortamda bulunması da, söylediklerimizi desteklemektedir. Bütün çabası, ilmi bir olgunluğa erişip bu konuda insanlara faydalı olma gayret ve isteğinden ileri gelmektedir.

d-Ölümü:

Kaynaklar, ez-Zeccâcî'nin ölüm tarihi ve yeri hakkında değişik bilgiler vermektedir. Hicri 339 yılının Recep ya da Zilhicce ayında Taberiye'de,⁸² hicri 337 ya da 339 yılında Dımaşk'da öldüğü söylendiği gibi,⁸³ hicri 340 yılının Ramazan ayında Taberiye ya da Dımaşk'da öldüğü de belirtilmektedir.⁸⁴

İbn Hallikân, hicri 337 yılı Recep ayı tarihini daha doğru kabul etmektedir.⁸⁵ İbnu'l-İmad ise, ez-Zeccâcî'nin 341 yılının Ramazan ayında Taberiye'de öldüğünü belirtmektedir.⁸⁶ Ayrıca, ez-Zeccâcî'nin Dımaşk'da kaldıktan sonra buradan İbn el-Haris el-Ihşidi ile beraber ayrıldığı da kaynaklarda yer almaktadır.⁸⁷

Ez-Zeccâcî'nin hicri 340 yılında ölmüş olması daha doğru görünmektedir. Abbasi halifelerinden el-Muktedir, İbnu'l-Mu'tez, Kahir billah, Razi, Muttaki, Mustekfi'nin dönemlerinde yaşamıştır.⁸⁸

81- el-Kıftî, Age. 2/160; İbn el-İmâd, Age. 1/357; İbn Hallikân, Age. 3/136; İbn Asâkir, Age. 34/204.

82- es-Suyûtî Buğye, 2/77; İbn Tağriberdi, Age. 3/302; İbn Hallikân, Age. 3/136; İbn Asâkir, Age. 34/204; Fikri el-Cezzâr, Age. 1/586

83- İbn Hallikân, Age. 3/136; el-Kıftî, Age. 2/160; Kehhâle, Age. 5/124; ez-Ziriklî, el-A'lâm, 3/69, Beyrut, 1969.

84 -es-Suyûtî, Buğye,2/77; el-Kıftî, Age. 2/160; İbn Hallikân, Age. 3/136; ez-Zehabî, Age. 15/476; Fikri el-Cezzâr, Age. 1/586

85- İbn Hallikân, Age. 3/136.

86- İbnu'l-İmâd, Age. 1/358.

87- el-Kıftî, Age. 2/160; İbn Hallikân, Age. 3/136.

88- İbn Tağriberdi, Age. 3/302.

HOCALARI:

Ez-Zeccâcî, zamanında ilim ve siyaset merkezi olan Bağdat'ta karşılaştığı, asrın meşhur alimlerine öğrencilik yapmıştır ki, kendisi, bu hocalarından bazılarını el-İzâh fî İ'leli'n-Nahv adlı eserinde belirtmektedir.⁸⁹ Ez-Zeccâcî, hem Basra hem de Kufeli alimlerden ders gördüğü gibi, aynı zamanda Basra ve Kufe Ekolünün görüşlerini bir araya getiren alimlerden de ilim tahsil etmiştir. Çoğu zaman ise, Basralı olan hocası ez-Zeccâc gibi Basralıların görüşlerini benimsemiştir. Bununla beraber, kendisinin Basralılara olan meyli, ez-Zeccâcîyi, Kufelilerin benimsemiş olduğu delil ve terimlerden bazılarını kullanmasına ve bu ekolün hocalarını takdir etmesine mani olmamıştır.⁹⁰

Ez-Zeccâcî zamanındaki alimlerin büyük bir kısmına öğrencilik yaptığı gibi, eserlerini telif ederken, kendisinden önce yaşamış olan İsa b. Ömer es-Sekafî, el-Halîl b. Ahmed, Sibeveyhi, Yûnus b. Habîb, Ebu Ubeyde, el-Mâzinî, el-Muberred, el-Kisâî, el-Ahfeş ve el-Ferrâ gibi, gerek Basra gerekse Kufe Ekolü temsilcileri arasında yer alan âlimlerin eserlerinden de istifade etmiştir.

Ez-Zeccâcî'nin hocaları arasında meşhur olanları ise şunlardır:

a- Ez-Zeccâc:

Asıl adı Ebu İshâk İbrahim b. es-Seri b. Sehl ez-Zeccâc'dır. Gençliğinde cam işleriyle uğraştığından kendisine bu lakap verilmiştir. Sonra bu işi bırakıp nahiv ile ilgilendi. Sa'leb ve Muberred'den ilim tahsil etti. Muberred karşılıksız ders verirken, ez-Zeccâc, Muberred'e öğrettiklerine karşılık her gün bir dirhem vermediği kendine borç sayıyordu ve bunu hayatı boyunca yerine getirdi. Muberred, artık ez-Zeccâc'ın durumunu beğenmeye başladı ve

⁸⁹⁻ ez-Zeccâcî, el-İzâh fî İleli'n-Nahv, 78-79, Tah. Mâzin el-Mubarek, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1982.

⁹⁰⁻ Mâzin el-Mubarek, el-İzâh , Önsöz, 3.

kendisine Sibeveyhi'nin ya da başka bir alimin kitabından bir şeyler okumak isteyenleri önce ez-Zeccâc'a gidip okumalarını söylediler.⁹¹

Ez-Zeccâc, vezir Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb'in yanında kaldı ve oğlu Kâsım'a hocalık yaptı. Kâsım, babasının ardından vezir olunca, ez-Zeccâc'ı katip yaptı. Böylece şans ez-Zeccâc'ın yüzüne güldü ve onun vasıtasıyla rahat bir yaşantısı oldu. Bağdat'da hicri 310/922 veya 311/923 yılında öldü. İlim, fazilet sahibi ve dindar bir insan olup nahiv kitaplarına geçen değişik görüşlere sahiptir. Eserlerinden şunları sayabiliriz:

a- Şerhu Ebyâti Sibeveyhi, b- Maâni'l-Kur'an (İrabu'l-Kur'an), c-el-Kavâfi, d- Mâ Yensarifu ve mâ lâ Yensarifu, e- Faaltu ve Efaltu, f- en-Nevadir, g- Halku'l-İnsân, h- el-Arûz, i- Muhtasar fi'n-Nahv, k-İştikâk.

b- İbn es-Serrâc:

Adı Ebu Bekr Muhammed b. es-Seri b. es-Serrâc en Nahvî el-Bağdâdî'dir. Nahiv ve luğat alanında meşhur alimlerden. Muberrred'den dersler aldı . Muberrred'in yanında Sibeveyhi'nin kitabını okudu. Ez-Zeccâcî, Ebu Ali el-Fârisî (öl.377/987), er-Rummânî ve es-Sîrâfî'ye hocalık yaptı. Ez-Zeccâcî ondan el-İzâh'ında söz eder. 316/928 yılında ölmüştür.⁹²

Eserlerinden bazıları şunlardır:

a- el-Usûl fi'n-Nahv, b- el-Mûcez fi'n-Nahv, c- el-İştikâk

c- el-Ahfeş:

Adı Ebu'l-Hasan Ali b. Süleyman'dır. el-Ahfeşu'l-Asğar diye tanınır. Muberrred, Sa'leb ve el-Yezidi'den ders aldı. Nahiv yönünden çok ileri bir seviyede değildir. Ez-Zeccâcî kendisiyle hicri 309 yılından sonra irtibat

⁹¹- Şevki Dayf, Age. 135.

⁹²- ez-Zeccâcî, el-İzah, 50, 59, 79; Ali Tefik el-Hamed, el-Cumel, Önsöz,9.

kurmuştur. Mısır, Halep ve Bağdat'da bulundu. Nahiv ve luğat alanında eserleri vardır. 315/927 yılında seksen yaşın üstünde ölmüştür.

a-el-Enva', b-et-Tesniye ve'l-Cem', c- el-Muhezzeb,⁹³ en meşhur eserleridir.

d- İbn Dureyd:

Adı Ebu Bekr Muhammed b. Hasan b. Dureyd el-Ezdî el-Luğavî'dir. Umman'da hicri 223 yılında doğdu. Birçok bölgeyi dolaşarak nahiv ve luğat ilmini tahsil etti. Hicri 308 yılında Bağdat'a yerleşti. Ez-Zeccâcî kendisinden bu yıllarda ders aldı. İbn Dureyd, es-Sicistânî ve er-Riyaşî gibi alimlerden ders aldı. Arap edebiyatının önde gelen isimlerinden sayılır. 323/934 yılında ölmüştür.

a- el-Cemhera, b- el-İştikâk, c- el-Mucteba, d- el-Maksûra,⁹⁴ en meşhur eserleridir

e- Ebu Bekr el-Enbârî:

Adı Ebu Bekr Muhammed b. Kâsım el-Enbârî en-Nahvî el-Luğavî'dir. Hicri 271 yılında doğdu. Babasından ve Sa'leb'den ders aldı. Kufe Ekolüne bağlıdır. Çok güçlü bir hafızaya sahiptir. Kur'an'daki kelimelerin kullanışı ile ilgili üç yüz bin beyit ezberlediği söylenir. 328/939 yılında ölmüştür. Luğat ve nahiv alanında eserler yazmıştır. Eserlerinden bazıları şunlardır.

a- el-Ezdâd, b- el-Kâfi c- el-Muvazzah d- ez-Zâhir fi'l-Luğa (Ez-Zeccâcî bu eseri ihtisar etmiştir). e- Kitâbu'l-Vakf ve'l-İbtida', f-Kitâbu Hââti'l-Kur'an, g- el-Emâlî, h- Şerhu'l-Mufaddaliyât, (el-A'ş'a ve Zuheyr'e şerh yazmıştır).⁹⁵

93- Ali Tefvik el-Hamed, Age. 9-10.

94- Ali Tefvik el-Hamed, Age. 11.

95- Ali Tefvik el-Hamed, Age.10.

f- el-Hâmıd:

Adı Ebu Musa Süleyman b. Muhammed b. Ahmed el-Hâmıd'dır. Nahiv ve luğat alanında temayüz etmiştir. Kötü huyundan dolayı Hâmıd (ekşi) lakabıyla anılmıştır. Yaklaşık kırk yıl Sa'leb'den ders almıştır. Sa'leb ölünce onun yerini almıştır. Kufe Ekolünün hızlı savunucularındandır. 305/917 yılında ölmüştür. Eserleri şunlardır:

- a- el-Muhtsar fi'n-Nahv, b- Halku'l-İnsan, c- Kitabu'n-Nebât,
d- Kitabu'l-Vuhûş, e- Kitabu's-Sibâk ve'n-Nidâl, f- Ğarîbu'l-Hadis.⁹⁶

g- İbn Keysân:

Adı Ebu Hasan Muhammed b. Ahmed b. Keysân'dır. Basra ve Kufe Ekollerini incelemiş, önceleri Kufe Ekolüne bağlı iken sonraları Basra Ekolüne meyletmiştir. el-Mubberred ve Sa'leb'den ders almıştır. İlel ve ahkam konusunda derin bilgi sahibidir. 299/843 yılında ölmüştür. Birçok kitap yazmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

- a- el-Kâfi fi'n-Nahv, b- et-Tesârîf, c- el-Muhezzeb, d- el-Hakâik, e- el-Muhtâr, f- Ğarîbu'l-Hadis, g- eş-Şâdânî fi'n-Nahv, h- el-Muzekker ve'l-Muennes, ı- el-Maksûr ve'l-Memdüd, i- el-Burhân, j- Muhtasaru'n-Nahv, k- Maâni'l-Kur'an, l- Nahvu İhtilâfi'l-Basriyyîn ve'l-Kufiyyîn⁹⁷

h- et-Taberî:

Ebu Osman el-Mâzinî'nin oğludur. Adı Ebu Cafer Ahmed b. Rustem et-Taberî'dir. Ez-Zeccâcî kendisinden el-İzâh ve başka kitaplarında söz etmektedir.⁹⁸

⁹⁶- Ali Tevfik el-Hamed, Age. 10.

⁹⁷- Ali Tevfik el-Hamed, Age. 11.

⁹⁸- Yâkut el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, 2/60, Daru'l-Fikr,1980; es-Suyûtî, Buğye, 1/387; ez-Zeccâcî, el-İzah,78.

i- İbn Şakîr:

Adı Ebu Bekr Ahmed b. Hasan b. Abbas b. Farac b. Şakîr en-Nahvî'dir. Kufe ve Basra Ekollerini birleştirenlerdendir. Kufiliği ağır basmaktadır. Ez-Zeccâcî, onun Kufe Ekolünün otoritelerinden olduğunu söyler. 337/948 yılında ölmüştür.⁹⁹

j- el-Hayyât:

Adı Ebu Bekr Muhammed b. Mansûr el-Hayyât en-Nahvî'dir. Muberrred'den ilim tahsil etmiş ve Sa'leb'den nakillerde bulunmuştur. Bu da iki ekolü birleştirmeye çalışanlardandır. Basra'da ez-Zeccâcî ile çeşitli münazaralar yapmıştır. Eserleri şunlardır:

a- Maâni'l-Kur'an, b- Kitabu'n-Nahv el-Kebîr, c- el-Mukni' fi'n-Nahv.¹⁰⁰

k- ed-Dineverî:

Adı Ebu Cafer Ahmed b. Abdullah b. Muslim b. Kuteybe ed-Dineverî el-Bağdâdî'dir. Hicri 321 yılında Mısır kadılığı yapmıştır. Ez-Zeccâcî kendisinden ders almıştır. Ona babasının bazı eserlerini, özellikle Edebu'l-Katib'i okumuştur. Sonra ona şerh yazmıştır. 322/933 yılında ölmüştür.¹⁰¹

l- el-Yezidî:

Adı Ebu Abdullah Muhammed b. Abbas b. Muhammed b. Yahya el-Yezidî'dir. Nahiv, edebiyat, ahbar ve nevadir alanında yazan imamlardandır. 310/922 yılında ölmüştür.¹⁰²

⁹⁹⁻ es-Suyûtî, Buğye,1/302; el-Enbârî, Nuzhetu'l-Elibbâ fi Tabakâti'l-Udebâ, 251, Matbaatu'l-Medenî, Kahire, 1967.

¹⁰⁰⁻ es-Suyûtî, Buğye,1/48; ez-Zubeydî, Age.117; el-Kıftî, Age. 1/164.

¹⁰¹⁻ el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ', 1/160.

¹⁰²⁻ es-Suyûtî, Buğye,1/124; İbn Hallikân, Age. 3/461; el-Enbârî, Nuzhe, 301.

m- el-Vâsıtî:

Adı Ebu Abdullah İbrahim b. Muhammed b. Arafa el-Atîkî el-Yezdî el-Vâsıtî'dir. Naftaveyh lakabıyla meşhurdur. Sa'leb ve Muberrred'den ilim tahsil etmiştir. Kufe ve Basra Ekollerini mezceden kişilerdendir. 323/934 yılında Bağdad'ta ölmüştür.¹⁰³

n- es-Sûlî:

Adı Ebu Bekr Muhammed b. Yahya es-Sûlî'dir. Halifelerin edebiyatçısı, katibi ve nedimidir. Ez-Zeccâcî'nin kendisinden rivayetleri sınırlıdır. Kitabu'l-Evrak ve Edebu'l-Katip isimli iki eseri vardır. Basra'da 335/946 yılında ölmüştür.¹⁰⁴

Ez-Zeccâcî, el-İzâh kitabında diğer hocalarının adlarını da zikretmektedir. Bunlar Ebu Muhammed Abdulmelik b. Malik ed-Darir, Zebil lakaplı Ebu'l-Fadl, Ebu Ubeydillah el-Huseyin b. Muhammed er-Razi, Ebu Ali el-Hasan b. Ali el-Anzi ¹⁰⁵ adlı kişilerdir.

Ez-Zeccâcî, zamanındaki alimlerin çoğuna öğrencilik yapmış, elinden geldiğince onlardan istifade etmeye çalışmıştır. Bu da onun, ilmi konudaki azim ve gayretine işaret etmektedir. O dönemde Bağdat'ta mevcut olan çeşitli ilim dallarındaki farklı ve zengin kültürden de faydalanarak, kendini nahiv ve sarf alanında geliştirme imkanı bulmuştur. Nitekim bu yönüyle de diğer alimlerden ayrılmıştır ki, bırakmış olduğu eserleri de bu hususu destekler mahiyettedir.¹⁰⁶

¹⁰³- es-Suyûtî, Buğye, 1/428; el-Hamevî, Age. 1/307; ez-Zubeydî, Age. 154.

¹⁰⁴- İbn Hallikân, Age. 1/508; el-Hamevi, Age.19/109; İbnu'n-Nedîm, Age. 150; el-Kıftî, Age. 3/233-236.

¹⁰⁵- ez-Zeccâcî, el-İzah, 78-79; Ali Tefvik el-Hamed, Age. 12; Muhakkik adlarını verdiği bu hocalarının ölüm tarihlerini belirtmemektedir.

¹⁰⁶- Ali Tefvik el-Hamed, Age. 12.

ÖĞRENCİLERİ:

Ez-Zeccâcî, Bağdat'ta dönemin alimlerinden okuduktan sonra Haleb'i ziyaret etti ve oradan Dımaşk'a gitti. Umeyye Camii'nde ders verdi. Ayrıca Taberiye ve Eyle'ye gitti. Özellikle Dımaşk'da ilmini öğrencilere anlattı ve yazdırdı. Birçok kişi kendisinden faydalandı.¹⁰⁷

Ez-Zeccâcî'nin öğrencilerinden tespit edilenler şunlardır:

1-Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. İsmail b. Muhammed el-Antaki et-Temimi:

Ez-Zeccâcî'nin "Muhtasarü'z-Zâhir" adlı kitabını rivayet etmiştir. Kurtuba'da 377/987 yılında ölmüştür.¹⁰⁸

2-Hüseyn b. Abdurrahim b. Velid b. Osman b. Cafer Ebu Abdullah el-Kellabi. Ebu'z-Zelâzil diye bilinir.¹⁰⁹

3-Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Seleme b. Şiram el-Ğassani: Şam'daki meşhur nahivcilerden biridir. Ez-Zeccâcî ile dostluk yapmış ve ondan ilim tahsil etmiştir. Ez-Zeccâcî'nin eserlerini kaleme almıştır. Ezberi ve yazısı çok güzeldir. Ez-Zeccâcî'nin, İştikaku Esmâillâh adlı kitabını ondan okumuştur. 387/997 yılında ölmüştür.¹¹⁰

4-Muhammed b. Sabika en-Nahvi ed-Dımaşki:

5-Abdurrahman b. Muhammed b. Ebu Nasr ed-Dımaşki:

6-Ebu Yakub İshak b. Ahmed et-Tai.

7-Abdurrahman b. Ömer b. Nasr.

8-Ahmed b. Ali el-Cebbal el-Halebi.

9-Ebu'l-Hasan es-Sebti.

10-Ebu Ali Hasan b. Ali es-Sufli.

107- Ali Tefik el-Hamed, Age. 13.

108- el-Kıfti, Age. 2/308.

109- el-Hamevî, Age. 4/75.

110- es-Suyûtî, Buğye, 1/357; el-Kıfti, Age. 1/104; el-Hamevî, Age. 2/88.

Ez-Zeccâcî, ilmi yönden ileri bir seviyeye gelince, Dımaşk'da Beni Umeyye Camii'nde öğrencilere ders vermiş, eserlerini burada yazmış ve yazdırmıştır.

Ez-Zeccâcî, meşhur nahivcilerin büyük bir kısmıyla aynı dönemde yaşamış olması münasebetiyle, ilmi açıdan daha da ilerleme imkanı bulmuş ve önemli bir konuma yükselmiştir. Geniş bir bilgi birikimi olduğuna işaret eden eserlerinden de birçok kişi faydalanmaya çalışmıştır. Bununla birlikte, ez-Zeccâcî'nin bu talebeleri, Arapça ile ilgili ilimlerde fazla meşhur olmayıp, önemli eserler bırakmamışlardır.¹¹¹

İLMİ:

Ez-Zeccâcî, yaşadığı dönemin, İslami ilimlerin verimli olduğu bir zamana rastlamasından dolayı, kendisi de, bu zengin kültürden mümkün olduğunca istifade etmeye gayret etmiştir.

Ez-Zeccâcî'nin geride bırakmış olduğu eserleri, farklı ilim dallarıyla ilgili olup, bunlar arasında nahiv, sarf, maâni, şiir, harfler, lugat ve edebiyat dallarını sayabiliriz. Ez-Zehebî, ez-Zeccâcî'nin eserlerinden sayılamayacak kadar insanın faydalandığı ve eserlerinin çokluğundan dolayı da, tasniflerin sahibi olarak, anıldığını söylemektedir.¹¹² Ez-Zeccâcî, Arapçanın yanısıra, hangileri olduğunu belirtmemekle beraber başka dilleri de bildiğini el-İzâh adlı kitabında ifade etmektedir.¹¹³

Ez-Zübeydî, ez-Zeccâcî'yi, Basralı nahivcilerden onuncu tabakada sıralarken,¹¹⁴ el-Enbârî de, onun, Ebu Said es-Sîrâfî ve Ebu Ali el-Fârisî 'nin tabakasından olduğunu belirtir.¹¹⁵

¹¹¹- Ali Tefvik el-Hamed, Age. 14.

¹¹²- ez-Zehebî, el-Iber, 2/60.

¹¹³- ez-Zeccâcî, el-İzah. 45.

¹¹⁴- ez-Zübeydî, Age. 119.

¹¹⁵- el-Enbârî, Nuzhe, 206.

Ez-Zeccâcî'nin ilmi yönden ilerlemesinde, ez-Zeccâc, el-Ahfeş, İbnu's-Serrâc, el-Enbârî, es-Sîrâfî ve İbn Dureyd gibi âlimlerle aynı dönemde yaşamasının da önemli katkısı olmuş ve bu âlimlerin, farklı sahalardaki ilmi birikimlerini, kendisinde toplama fırsatı bulmuştur.

Ez-Zeccâcî'nin özellikle nahiv ve sarf alanında diğer alimlerden daha önde olduğu, bunda da İbn Keysan, el-Hayyât, el-Hâmıd ve İbn Dureyd gibi hocalarının etkisi bulunduğu bir gerçektir. İbn Hallikân, ez-Zeccâcî'nin nahivde imam olduğunu söylerken,¹¹⁶ el-Kıftî de, ez-Zeccâcî'nin, nahivde uslubunun açık, eserlerinin de insanların faydalanmasına yönelik olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁷

Nitekim Mâzin el-Mubarek de, onun, eserlerindeki uslubunun güzel olup, konuları da kısa ve öz bir şekilde işlediğini belirtmektedir. Aynı zamanda ez-Zeccâcî'nin, konuları sunarken, o bölümle ilgili görüş ve delillerin en kabul edilebilir olanlarını verdiğini, bunları benimseme veya reddetmede, aşırılık ve taklidçiliğe düşmediğini, bilakis serbest fikirli ve kendine has bir görüşü bulunduğunu ifade etmektedir.¹¹⁸

Bazı nakilciler, Ebu Ali el-Fârisî'nin, ez-Zeccâcî hakkında :“Eğer Ebu'l-Kâsım, bizim nahiv alanındaki sözlerimizi duysaydı, o konuda konuşmaktan çekinirdi”, dediğini naklederler.¹¹⁹ Mâzin el-Mubarek, bu sözün, ez-Zeccâcî ile Ebu Ali el-Fârisî arasında meydana gelen rekabetten, el-Fârisî'nin, Sibeveyhi'nin kimi görüşlerini kabul etmeyenlere karşı duyduğu nefret gibi sebeplerden kaynaklandığını yazmaktadır.¹²⁰ Ez-Zeccâcî'nin sade ve kolay öğretme uslubunu kullandığı halde, el-Fârisî'nin, ta'lil fikir ve mantık kullanma uslubunu benimsemesinin de, böyle bir ifadenin kullanılmasına

116- İbn Hallikân, Age. 3/136.

117- el-Kıftî, Age. 2/160.

118- Mâzin el-Mubarek, Age. 2.

119- el-Kıftî Age. 2/160; el-Enbârî, Age. 206.

120- Mâzin el-Mubarek, Age. 3.

neden olabileceği belirtilmektedir.¹²¹

el-İzâh'ın muhakkiki olan Mâzin el-Mubarek, Ebu Ali el-Fârisî'nin, ez-Zeccâcî hakkında bu şekilde konuşmuş olmasının pek mümkün olmadığını, bu tarz bir sözün ancak ilim düşmanı olan kimselerce ortaya atılmış olabileceğini söylemektedir. Ayrıca bu sözler, el-Fârisî'ye ait olsun veya olmasın, bu eleştirinin gerçeklerden uzak olduğunu ifade etmektedir.¹²² Nitekim biz de, nahiv ve farklı ilim dallarında, kıymetli eserler telif etmiş olan meşhur bir alim hakkında, bu tarz bir suçlamanın haksızca olduğu ve uygun düşmediği kanaatindeyiz.

DİNİ VE AHLAKİ YAPISI:

Ez-Zeccâcî, dindar bir kişiliğe sahip olup, gerek dini gerekse ahlakı hakkında verilen bilgilerde herhangi bir suçlama ya da itham bulunmamaktadır.¹²³ Nitekim ez-Zeccâcî el-Cumel adlı kitabını da Mekke'de kaleme almış, kitabı yazarken her bir bölümünü bitirdiğinde Kabe'yi tavaf etmiş ve bu kitabından insanların istifade etmesi için Cenâb-ı Hakk'a duada bulunmuştur.¹²⁴

Eserlerinden de anlaşıldığı üzere, ez-Zeccâcî'nin nahiv konularını işlerken Kur'an-ı Kerim ayetlerinden bolca örnekler vermesi, kendisinin, Kur'an'a vakıf olduğuna işaret ettiği gibi, onun dini açıdan da bu hususa dikkat ettiğini göstermektedir. Ayrıca ez-Zeccâcî'nin adı, hadis isnadlarında da yer almakta ve İbn Asâkir, ondan bazı haberler nakletmektedir.¹²⁵

Ez-Zeccâcî, dindar bir insan olduğu gibi, temizliğe de oldukça dikkat

121- Ali Tefvik el-Hamed, Age. 14.

122- Mâzin el-Mubarek, Age. 2.

123- Ali Tefvik el-Hamed, Age. 17.

124- el-Kıftî, Age. 2/161.

125- İbn Asâkir, Age. 34/202, 203.

eder, giyiminin ve ders verdiği yerin de temiz olmasına özen gösterirdi. Ez-Zehebî, ez-Zeccâcî'nin şilliğe meyli olduğunu ve bundan dolayı da Şam'dan çıkarıldığını belirtmektedir.¹²⁶

ESERLERİ:

Ez-Zeccâcî, arkasında kendisinden sonra İslami ilimlerle meşgul olanların faydalanacağı önemli eserler bırakmıştır. Yazarlar, bu eserlerin en az yirmi kadar olduğunu söylerler.

Ez-Zeccâcî'nin yaşadığı asrın, zengin bir kültür ortamına da denk düşmesi, onun, nahiv, sarf, edebiyat, tenkit, rivayet, aruz, ahbar ve siyer gibi farklı dallarda eserler vermesine yardımcı bir unsur olmuştur. Ne var ki, çoğu ilk dönem alimlerinde de görüldüğü gibi, ez-Zeccâcî'nin de eserlerinden ancak bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir. Bunlar arasından da el-Cumel, el-İzâh, el-Emâlî, el-İştikâk, el-Lâmât, el-İbdâl ve Mecâlisu'l-Ulemâ eserleri basılmış olup geri kalan kısmı hala çeşitli kütüphanelerde mahtut olarak bulunmaktadır. Biyografi kitapları bu eserlerin adlarını vermektedir. Fakat çoğu, son olarak Bağdat'ta basılan "Ahbâru Ebi'l-Kâsım ez-Zeccâcî" ve hala Rabat'ta mahtut olan "el-Misâl fi Şerhi'l-Makal" adlı kitaplarını zikretmemektedir.¹²⁷

Ez-Zeccâcî'nin el-Cumel kitabı dışında isimlerini verdiğimiz bu kitaplarını kısaca tanıtacağız.

1-Kitâbu'l-Emâlî:

el-Emâlî, ez-Zeccâcî'nin edebiyat, şiir, ayet, kıssa, ahbar ve lugatla ilgili değişik konuları ele alan bir eseri olup, bunları işlerken belli bir düzen takip

¹²⁶⁻ ez-Zehebî, Siyeru'l-A'lam, 15/476.

¹²⁷⁻ Ali Tefik el-Hamed, Age. 17. Dipnot.

etmez. Bunun da sebebi eseri, ez-Zeccâcî'nin ilim meclislerinde öğrencilerine yazdırdığı ders notlarından oluşması ve her derste de ayrı ayrı konuların ele alınmış olmasıdır. el-Emâlî, özellikle şiir metinleri açısından zengindir.

el-Emâlî'nin el-Kubrâ, el-Vustâ ve es-Suğrâ olmak üzere birden fazla nüshasının bulunduğu ve Ahmed el-Emin eş-Şinkitî tarafından 1324 yılında Mısır'da basılan el-Emâlî'nin, el-Emâlî es-Suğrâ olabileceği belirtilmektedir. Zira bunda gerek Abdulkadir el-Bağdâdî'nin Hızânetu'l-Edeb'te el-Emâlî el-Vustâ'dan naklettikleri, gerekse es-Suyûtî'nin el-Eşbâh ve'n-Nazâir'de naklettiklerinin çoğu bulunmamaktadır.¹²⁸

Bu kitabın iki baskısı yapılmış olup ilk baskısı 1904 yılında Mısır'da Ahmed el-Emin eş-Şinkitî, ikincisi ise, M. Abdusselâm Hârûn tahkiki ile yayınlanmıştır.

2-el-İzâh fi İleli'n-Nahv:

Ez-Zeccâcî'nin kaleme aldığı ilk eserlerden olup el-Cumel'den önce yazdığını gösteren işaretler vardır.¹²⁹ Es-Suyûtî, bu eseri "İzâhu Esrâri'n-Nahv" ve "İzâhu İleli'n-Nahv" isimleriyle zikreder.

el-İzâh, bir mukaddime ve yirmi üç bölümden oluşur. Sonuna da bazı küçük meseleler eklenmiştir. Mukaddime kısmında kitabın yazılış sebebi, konuları işleme metodu ve kitaba bu ismi vermesinin sebebini belirtir. Adından da anlaşılacağı gibi, kitabın konusu nahvin illetleridir. İlet konularını talimi, kıyasi ve cedeli olmak üzere üç ana kısma ayırır.

Ez-Zeccâcî, bu illetlerin bölümlerini açıkladıktan sonra illetler üzerinde ilk çalışmayı yapan ve bu alanda ilk eser veren el-Halil b. Ahmed'den söz eder ve rahmetle anar. Ez-Zeccâcî, bu eserinde irabla alakalı bazı meseleleri ele alıp

¹²⁸⁻ es-Suyûtî, el-Eşbâh ve'n-Nazâir, 2/50, 53, 10/85. Tah. Dr. Abdulâl Salim Mukerrem, Müessesetu'r-Risale, Beyrut, 1985.

¹²⁹⁻ ez-Zeccâcî, el-Cumel, 264.

tahlil eder. Bu kitap aynı zamanda bir nahiv tarihi kitabıdır. Yazar bu eserinde nahvin doğuşundan itibaren gelişim tarihi seyrini anlatır. Ayrıca konular hakkında Basra ve Kufe dil ekollerinin konu ile ilgili görüşlerini verir ve bu görüşleri tartışmacı bir üslupla değerlendirir. Meseleleri sunarken soru cevap metodunu uygular.

el-İzâh, nahivciler ve nahiv ekolleri arasındaki tartışmaların sebeplerini ele alan ilk kitaplardan sayılır. 1959 yılında Mâzin el-Mubarek tarafından tahkik edilerek yayınlanmıştır.

3-İştikâku Esmâillâh:

Bu eser, el-Yemânî'nin İşâratu't-Ta'yîn adlı kitabında "Şerhu Esmâillâhi'l-Hüsna" şeklinde geçmektedir. Ez-Zeccâcî, bu eserinde Kur'an'da geçen Yüce Allah'ın isim ve sıfatlarını, lügat ve anlamları yönünden inceler. Bu eseri Abdülhüseyin Mubarek tahkik ederek 1974 yılında yayınlamıştır.¹³⁰

4-Kitabu'l-Lâmât:

Es-Suyûtî, ez-Zehebî, Kehhâle bu kitaptan eserlerinde söz ederler.¹³¹ Ez-Zeccâcî, bu kitabında Kur'an'daki ve Arap dilindeki lam harflerini incelemiş, bunların anlamlarını ve çeşitlerini delilleriyle beraber açıklamıştır.

Mâzin el-Mubarek'in tahkik ettiği kitabı Arap Dil Akademisi 1969 yılında Dımaşk'ta yayınlamıştır.¹³² Ayrıca muhakkik, kitabın aslının bir suretini ez-Zeccâcî'nin hayatı ve eserleriyle ilgili çalışmasının sonuna ilave etmiştir.

¹³⁰- Mâzin el-Mubarek, Age. 6.

¹³¹- es-Suyûtî, Buğye, 2/79; ez-Zehebî, Siyeru Â'lâmi'n-Nubelâ, 15/475; Kehhâle, Age. 5/124.

¹³²- Mâzin el-Mubarek, Age.6.

5-Şerhu Mukaddimeti Edebi'l-Kâtib:

Ez-Zeccâcî, İbn Kuteybe'nin "Edebu'l-Kâtib" adlı kitabının mukaddimesini şerhetmiş, genellikle dil, nahiv ve sarf konularını açıklamıştır.

Bu eserin bir nüshası "Tefsiru Risaleti İbn Kuteybe" adı altında Dâru'l-Kütübî'l-Mısıryye" de yazma olarak bulunmaktadır.¹³³

6-Muhtasaru'z-Zâhir:

Ez-Zeccâcî'nin bu eseri, İbn el-Enbârî'nin "ez-Zâhir fi Maâni'l-Kelâm Ellezî Yesta'miluhu'n-Nâs" adlı kitabın kısa bir şerhidir¹³⁴. Ez-Zeccâcî bu eserinde gereksiz yere uzatılan delilleri ve el-Enbârî'nin bunlarla ilgili yorumlarını almamıştır. el-Enbarî'nin Kufelilere has görüşlerini reddederek cevaplandırmış, onların yerine Basralıların görüşlerini koymuştur. Eserin bir kaç yerde nüshaları vardır. Bir nüshası Dâru'l-Kütübî'l-Mısıryye'de bulunmaktadır.¹³⁵

7-el-İbdâl ve'l-Muâkebe ve'n-Nezâir:

Harflerin birbirlerine dönüşmesi, benzeşmesi ve ardı sıra gelmesini konu edinen bir kitaptır. Bu eseri İzzuddin et-Tennuhi tahkik etmiş ve Arap Dil Akademisi tarafından 1962 yılında Dımaşk'da yayınlanmıştır.¹³⁶

8-el-Muhtera' fi'l-Kavâfi:

Bu çalışmadan es-Suyûtî, Hacı Halife, İbnu'n- Nedim, İbn Hayr ve ez-Ziriklî bahsetmektedir¹³⁷

133- Mâzin el-Mubarek, Age. 5.

134- Mâzin el-Mubarek, Age. 5-6.

135- Kitap hakkında bilgi için bkz. el-Kiftî, Age. 3/208, Dipnot 2.

136- Mâzin el-Mubarek, Age. 6.

137- es-Suyûtî, Buğye, 2/77; Hacı Halife, 1/604; İbn Hayr, Fihrist, 314, Sarakusta, 1893; İbnu'n- Nedim, Fihrist, 80; ez-Ziriklî, Age. 4/69.

Bu eseri, İbnu'n-Nedim "el-Kavâfi", İbn Hayr ise "el-Mucemu fi Ma'rifeti Envâi's-Şi'r ve Kavâfihî" adıyla zikreder. Bu esere kütüphanelerde raslanamamıştır.

9-Şerhu Kitabi'l-Elifi ve'l-Lâm li'l-Mâzinî:

Ez-Zeccâcî'nin Ebu Osman el-Mâzinî'nin "Kitabu'l-Elifi ve'l-Lâm" adlı eserine yazdığı bu şerhten es-Suyûtî, Hacı Halife ve ez-Ziriklî kitaplarında sözederler.¹³⁸ el-İzâh'ın muhakkiki ise, ez-Zeccâcî'ye ait böyle bir kitaba rastlamadığını ifade etmektedir.¹³⁹

10-Şerhu Risâleti Sibeveyhi:

Araştırmacılar, Sibeveyhi'nin el-Kitab'ına ve onunla ilgili yapılan çalışmalara yoğun ilgi göstermelerine rağmen, hiçbiri ez-Zeccâcî'nin bu eserini kaynaklarda belirtmemekte, ez-Zeccâcî'nin bizzat kendisi el-İzâh adlı kitabında bu eserinden söz etmektedir. Ez-Zeccâcî, mukaddime yerine risale, sözünü kullanmaktadır ki bu eseri de, Sibeveyhi'nin el-Kitab'ının baş taraflarının bir şerhidir.¹⁴⁰

11-el-Ezkâr bi'l-Mesâilî'l-Fıkhiyye:

Ez-Zeccâcî'nin, fıkha dair konularla nahiv meselelerini bir arada ele aldığı bir eseri olup, es-Suyûtî "el-Eşbâh ve'n-Nezâir" adlı kitabında bu çalışmadan söz etmektedir.¹⁴¹

12-Mecâlisu'l-Ulemâ':

Ez-Zeccâcî'nin bu eseri, nahiv, sarf ve edebiyatla ilgili konuları içeren

¹³⁸- es-Suyûtî, Buğye, 2/77; Hacı Halife, Age. 1/604; ez-Ziriklî, Age. 4/69.

¹³⁹- Mâzin el-Mubarek, Age. 6.

¹⁴⁰- Mâzin el-Mubarek, Age. 7.

¹⁴¹- es-Suyûtî, el-Eşbâh, 4/214, 221.

bir çalışma olup 1962 yılında M. Abdusselam Harun'un tahkiki ile Kuveyt'te yayınlanmıştır.¹⁴²

13-el-Kâfi fi'n-Nahv:

Biyografi ve fihrist kitaplarında adı geçmeyen, muhtemelen müellifin kaybolan eserlerinden olan bu çalışmadan es-Suyûtî söz etmektedir.¹⁴³

14-Ahbâru Ebi'l-Kâsım ez-Zeccâci:

Adı kaynaklarda pek yer almayan ez-Zeccâci'nin bu eserini Abdülhüseyin el-Mubarek tahkik etmiş ve 1970 yılında Bağdat'ta yayınlanmıştır.¹⁴⁴

15-Maâni'l-Hurûf:

İbn Hayr el-İşbilî'nin dışında, ez-Zeccâci'nin bu adla bir kitabı olduğunu kimse belirtmemektedir.¹⁴⁵Nitekim Mâzin el-Mubarek, Brockelmann'ın da bu eseri "Hurûfu'l-Maâni" ismi ile ez-Zeccâci'nin eserleri arasında saydığını belirtmektedir.¹⁴⁶

16-Mesâil Muteferrika:

Ez-Zeccâci'nin, kendisinden cevabı sorulan mesele ile ilgili olarak, on bir konuyu ele almış olduğu bir eseridir. Es-Suyûtî , el-Eşbâh ve'n-Nezâir'inde bu çalışmadan bahsetmektedir.¹⁴⁷

142- Mâzin el-Mubarek, Age. 8.

143- es-Suyûtî, Buğye, 2/77.

144- Ali Tefvik el-Hamed, Age. 17.

145- İbn Hayr, Age. 319.

146- Mâzin el-Mubarek, Age. 7.

147- es-Suyûtî, el-Eşbâh, 3/45, 63.

17-Kitabu'l-Mecmû' fi Marifeti Envâi's-Şi'r ve Kavâfîhi:

Ez-Zeccâcî'nin eserleri arasında yer alıp, kaynaklarda değişik isimlerle verilen bu çalışmayı sadece İbn Hayr bu adla belirtmektedir.¹⁴⁸

18-Kitâbu'l-Hicâ:

Kaynaklar bu eserin adını vermezken, ez-Zeccâcî'nin kendisi el-Cumel'de ondan söz etmektedir.¹⁴⁹

Saymış olduğumuz bu eserlerin dışında ez-Zeccâcî'ye nisbet edilen bazı kitaplar da vardır. Fakat bunların ez-Zeccâcî'ye ait olduğu kesin değildir. Bunlar arasında "Risale fi Beyâni'l-Es'ileti'l-Vâride ala'l-Besmele ve Ecvibetihâ"¹⁵⁰ olup, "Faaltu ve Ef'altu "eserinin de ona ait olduğu iddia ediliyorsa da, bu da hocası ez-Zeccâcî'a aittir.

B-EZ-ZECCÂCÎ VE NAHİV EKOLLERİ

Arap edebiyatında dil çalışmaları İslâmın duğuşundan sonra hızlı bir şekilde başlamıştır. Kur'an'ın doğru okunması, doğru anlaşılması, her türlü tahrifata karşı korunabilmesi, klasik Arapçanın lûgat hazinesinin derlenmesini, gramerinin tespitini ve metod çalışmalarını gerekli kılmıştır.¹⁵¹

Arap edebiyatında ilk gramer çalışmaları, Basra, Kufe ve Bağdad gibi merkezi şehirlerde başlamış, daha sonra Basralı dilciler panayırlara gelen bedevilerle temas kurmakla yetinmeyip dil malzemesi toplamak için badiyelere gitmiş ve orada uzun süre Araplar arasında kalmışlardır. Badiyelere giden alimler derledikleri malzemelerle gramer ve lugat alanındaki

¹⁴⁸- İbn Hayr, Age. 341.

¹⁴⁹- ez-Zeccâcî, el-Cumel, 297. Tah. Ali Tefvik el-Hamed, Müessesetu'r-Risale, Beyrut, 1986.

¹⁵⁰- Mazin el-Mubarek, Brockelmann'ın da bunu zikrettiğini söyler. Ayrıca Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye'de ez-Zeccâcî'ye nisbet edilen bir risale olduğunu, onu incelediğinde eserin ez-Zeccâcî'in olduğunu söyler. Age. 8.

¹⁵¹- M. Nihad Çetin, TDV. İslâm Ansiklopedisi, Arap mad. 2/150.

çalışmalara yoğunlaştılar. İlk gramer çalışmalarının başlamasına sebep olan en önemli etken, Kur'an'ın doğru okunmasını sağlamak ve lahn denilen hatalı konuşma ve okumanın önüne geçme olayıdır.

İlk nahiv çalışmasının Ebu'l-Esved ed-Dueli'nin Kur'an'ın kelimelerini harekelemesiyle başladığı bilinmektedir. Ebu'l-Esved'den sonra nahiv çalışmalarının geliştiği ve el-Halil, Sibeveyhi ve onların talebeleriyle zirveye ulaştığını biliyoruz.

Ez-Zeccâcî, Basra ve Kufe Ekolüne mensup alimlerden ders almıştır. Bunu kendisi de el-İzâh adlı eserinde belirtmekte ve ders aldığı hocaları, Basralılar, Kufeliler ve her iki ekolü birleştirenler diye üç kısma ayırmaktadır.¹⁵²

Bu gerçek onun iki ekolü de mezcedip birleştirdiğini ortaya koyar. Fakat onun daha çok Basralıların görüşlerini benimsediği eserlerinden anlaşılmaktadır.¹⁵³ Bunun örneklerini aşağıdaki yerlerde açıkça görüyoruz:

1-Ez-Zeccâcî, çoğu zaman eserlerinde "arkadaşlarımız" veya "bazı arkadaşlarımız" gibi ifadeler kullanır. Bu ifadelerle de Basralıları kastettiğini, bazan "Basralı arkadaşlarımız şöyle dediler" veya "Basralı arkadaşlarımıza gelince, onlar caiz görmüyorlar" gibi ifadeler kullanmaktadır.¹⁵⁴

2-Ez-Zeccâcî, el-İzâh kitabında Kufelilerin kullandıkları lafızların zor ve anlaşılmasının güç olduğunu, ancak onların kitaplarını mütalaa edenlerin anlayabileceğini ifade ederken, Basra Ekolüne meylini açıkça ortaya koymaktadır.¹⁵⁵

3-Ez-Zeccâcî, mastarın asıl olup fiilin ondan türediğini söyleyerek Kufelilere muhalefet etmektedir.¹⁵⁶

¹⁵²⁻ ez-Zeccâcî, el-İzâh, 79.

¹⁵³⁻ Mâzin el-Mubarek, Age. 3.

¹⁵⁴⁻ ez-Zeccâcî, el-Cumel, 401; el-İzâh, 86.

¹⁵⁵⁻ ez-Zeccâcî, el-İzâh, 131,132.

¹⁵⁶⁻ el-Cumel, 4; el-İzâh, 56. Basralıların mastarı kök olarak kabul ettiğine ilişkin bilgi için bkz. Sibeveyhi, el-Kitab,1/2; el-Enbârî, el-İnsâf, 28. mesele.

4-Ez-Zeccâcî, Kufelilerin aksine, Basralılar gibi mubtedanın cümlede başında bulunmasından dolayı merfu olduğunu savunmaktadır.¹⁵⁷

5-Ez-Zeccâcî, iştiğal konusunda mefulun mukadder bir fiil ile mansup olduğunu söylerken,¹⁵⁸ Kufeliler, zahir fiil ile mansub olduğunu söylerler.

6-Ez-Zeccâcî, Basralı arkadaşları gibi renk belirten taaccub kipinin yapılamıyacağını söyler. Buna karşılık Kufeliler, siyah ve beyaz renklerini belirten kelimelerden taaccub kipinin yapılabileceğini savunurlar.¹⁵⁹

7-Sayı kelimelerinden onbir-ondokuz arasındaki birinci ve ikinci kelimenin başına marifelik takısı olan elif lam takısının gelebileceğini savunan Kufelilerin bu görüşünü ez-Zeccâcî tasvip etmeyerek reddeder.¹⁶⁰

8-Ez-Zeccâcî, Basralılar gibi mefulun maah'ın maiyyet vav'ından dolayı değil, önceki fiil sebebiyle mansup olduğunu söyler.¹⁶¹

9-Ez-Zeccâcî, nahivle ilgili birçok meselenin kıyasında Sibeveyhi'nin görüşlerine itibar eder.¹⁶² Fakat ona bağınaz bir şekilde bağlı değildir. Ez-Zeccâcî'nin Sibeveyhi'nin el-Kitab'ının giriş kısmını "Şerhu Risaleti Sibeveyhi" adı ile şerhetmesi de onun Sibeveyhi'ye olan bağlılığını gösterir.¹⁶³

10-Ez-Zeccâcî, el-İzâh kitabında Kufelilerin görüşlerini eleştirir ve çürütmeye çalışır. Mastar'ın fiilden türediğini savunan el-Ferrâ'yı eleştiren hocası İbn el-Enbârî'yi destekler ve el-Ferrâ'yı bu görüşünden dolayı tenkit eder.¹⁶⁴

11-Ez-Zeccâcî, Basralılar gibi, Levla'dan sonra gelen ismin mubteda olarak merfu olduğunu söyler. Kufeliler ise, bu ismi levla kelimesinin merfu yaptığını söylerler.¹⁶⁵

157- el-Cumel, 48.

158- el-Cumel, 39.

159- el-Cumel, 101.

160- el-Cumel, 130.

161- el-Cumel, 317.

162- el-Cumel, 73, 77, 78, 93, 98, 135, 178 gibi.

163- el- İzâh, 41.

164- el-İzâh, 62.

165- el-Cumel, 311.

12-Ez-Zeccâcî, medh ve zem fiillerinin mazi fiil olduklarını, zayıf olduklarından dolayı çekimlerinin yapılmadığını söyler. Kufeliler ise bu iki kelimenin mupteda olduklarını ve isim oldukları için çekimlerinin yapılamıyacağını söylerler.¹⁶⁶

Ez-Zeccâcî'nin istifade ettiği el-Halîl b. Ahmed, el-Mâzinî, Muberrred, Sibeveyhi, hocası ez-Zeccâc ve diğerlerinin Basralıların ileri gelenlerinden olması, onun Basra Ekolüne meylini vurgulamaktadır. Alimler de ez-Zeccâcî'nin çoğunlukla Basralılara tabi olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁷

C-EZ-ZECCÂCÎ'NİN BAĞIMSIZ KİŞİLİĞİ:

Ez-Zeccâcî'nin Bağdat Ekolünü temsil eden belli başlı kişilerden olarak genellikle Basra Ekolünün görüşlerini benimsediğini, bazı görüşlerini ise kabul etmediğini, böylece bağımsız bir kişiliğe sahip olmadığını daha önce belirtmiştik. Bilindiği gibi ez-Zeccâcî, birçok konuda Basra ve Kufe Ekollerinin görüşlerini mezcederek kendisi, Ebu Ali el-Farisi ve İbn Cinni (öl.392/1001) ile beraber oluşturdukları Bağdat Ekolünün görüşlerini temsil etmektedir.¹⁶⁸

Ez-Zeccâcî, bağımsız bir kişiliğe sahip olarak birçok konuda görüşlerini kendisinin lügat bilgilerine ve muhakemesine dayandırır. Kitaplarında her iki ekole de ihtiyatlı yaklaşır. Basra Ekolüne olan meylne rağmen Kufe Ekolünün delillerini sergileme, terimlerini kullanma ve temsilcilerinin üstünlüklerini itiraf etmekten de çekinmemiştir.¹⁶⁹

Yaşadığı dönem, nahiv ekollerinin şiddetli bağımsızlığının sakinleştiği bir dönemdir. Bağdat mescitlerinde Basra ve Kufe Ekollerine mensup alimler

¹⁶⁶- el-Cumel, 108.

¹⁶⁷- ez-Zubeydî, Age. 129; Şavki Dayf, Age. 254.

¹⁶⁸- M.Cevat Ergin, Basra ve Kufe Ekollerinin Kullandıkları Farklı Nahiv Terimleri, 27, Konya, 1999.

¹⁶⁹- Mâzin el-Mubarek, Age. 3; Mesela muzari fiil için "Mustakbel" terimini kullanır. Bu terimi Kufe Ekolü de kullanır. Bkz. el-Ferrâ, Maâni'l-Kur'an, 1/133, 134, 281, Beyrut, 1980.

ders halkaları oluşturup öğrencilere ders veriyorlardı. Ez-Zeccâcî de o mescitlerde her iki ekole mensup alimlerden ders aldı.

Ez-Zeccâcî'nin hocalarının bu iki ekolle olan bağlantılarını incelediğimiz zaman, onun bağımsız kişiliğini daha iyi anlarız. Hocaları el-Ahfeş ve İbn Keysan, Kufeli olan Sa'leb ve Basralı olan Muberrred'den ders aldılar. Yine hocalarından İbn Şakir ve İbn Hayyât iki ekolü mezceden kişilerdendir. Ebu Bekr b. es-Serrâc, Muberrred'den ders aldı ve onun nahivdeki konumunu kazandı. Hocası ez-Zeccâc da Muberrred'in seçkin talebelerindendi.¹⁷⁰

İbn el-Enbârî, Kufeli ve İbn Keysân'a karşı mutaassıp olmasına rağmen, her iki ekolü mezcedenlerdendir. Ebu Musa el-Hâmîd da bağınaz bir Basralı olmasına rağmen her iki ekolün görüşlerini mezcetmiştir.¹⁷¹

Görüldüğü gibi ez-Zeccâcî hem Basra ve Kufeli, hemde her iki ekolü birleştirenlerden ders almıştır. Onun bu ekollerden bağımsız olmasında ders aldığı hocalarının büyük etkisi olmuştur. Bundan dolayı kendisinden önceki alimlerin bazı görüşlerine muhalefet etmekten çekinmemiştir.

Ez-Zeccâcî, nahivle ilgili konuları açıklarken kullandığı terimlerde hür olduğunu görüyoruz. İsimlere takılıp kalmadan hedefini daha açık ve kolay ortaya koyan terimleri kullanır. Özellikle öğrencilerin daha kolay anlayacağı terimleri kullanmayı tercih eder.¹⁷²

Ez-Zeccâcî, Sibeveyhi'nin eserlerini incelemekle kalmamış, aksine her iki ekolün seçkin simalarının nahivle ilgili çalışmalarını gözden geçirmiştir. el-Halil, Ebu Ubeyde, el-Muberrred, el-Ferrâ, Sa'leb, ez-Zeccâc, İbn el-Enbârî gibi iki ekole mensup alimlerin çalışmalarını tetkik ettiği gibi, Ebu Bekr b. Hayyât,

---

¹⁷⁰- Ramazan Sönmez, ez-Zeccâcî ve el-Cumel'in Bazı Dil Hususiyetleri, 61, Doktora Çalışması, Konya.

¹⁷¹- Ramazan Sönmez, Age. 61.

¹⁷²- Ramazan Sönmez, Age. 61.

İbn Şakir ve İbn Keysân gibi her iki ekolü de mezcedip bağımsız bir konumda bulunanların fikirlerini de incelemiştir.

Ez-Zeccâcî, okuyup yararlandığı ve ders aldığı kişilerin görüşlerini kuru bir nakilci olarak nakletmez. Aksine basiretli bir nahivci olarak görüşleri ve malzemeleri tenkit ve tahlil süzgecinden geçirmiştir. Bu özeliğiyle hür, mutedil ve tarafsız bir tavır sergiler.

Birçok alimden ders alması sebebiyle mezhep bağınazlığı ez-Zeccâcî’de adeta yok olmuştur. Bu bağımsızlığını, bazı eselerindeki tespitlerinde ve bazen iki ekolün görüşlerine muhalif olarak fikirler belirtmesinde açıkça görmekteyiz. Ez-Zeccâcî’nin bağımsız kişiliğini şu görüşlerinde görüyoruz

1-Ez-Zeccâcî fiillerin zamana göre tasnifinde nahivcilerden ayrılır. Ona göre birinci mertebede mustakbel fiil, daha sonra şimdiki zaman fiili, en son olarak da mazi fiil gelmektedir. Halbuki diğer nahivciler bunun tam tersi bir sıralamayı kabul ederler.¹⁷³

2-Ez-Zeccâcî’nin bazı konularda bağımsız olması, onun Basralı ve Kufeli’lerden tamamen ayrıldığı anlamına gelmez. Bazı konularda münferid düşünürken, bazen de her iki ekolün alimlerine muhalefet eder. Bununla beraber birçok görüşünde Basralıları tasvip eder. Kutrub ve ez-Ziyâdî gibi Basralıların “Esmâ-i sittenin irabı hareke iledir” şeklindeki görüşlerini onaylarken, Sibeveyhi, Ebu Ali el-Fârisî ve Basralıların cumhurunun “Esmâ-i sittenin irabı, harfler üzerine takdir edilen hareke iledir” şeklindeki görüşüne muhalefet ederek harfle murab olduklarını söyler.¹⁷⁴

3-Ez-Zeccâcî, hadislerle iştihad konusunda da nahivcilere muhalefet eder. Nahivciler, hadislerin lafızla değil, mana ile rivayet edildiklerini ileri sürerek onlarla delil getirmeyi kabul etmemişlerdir. Fakat ez-Zeccâcî,

---

173- el-İzâh, 85.

174- el-Cumel, 3, 4, 5.

eserlerinin değişik yerlerinde, özellikle de el-İştikak kitabında hadislerden delil getirir.¹⁷⁵

4-Ez-Zeccâcî كَانَ ve kardeşlerini harf olarak adlandırır. Halbuki diğer nahivciler onları nakıs fiiller olarak adlandırır.¹⁷⁶

5-Ez-Zeccâcî, إِنَّ ve kardeşlerinin sonu مَا harfi gelnde bu harflerin amel edebileceğini söyler¹⁷⁷ إِنَّمَا زَيْدًا قَانِمٌ وَبَكْرًا مُقِيمٌ gibi.

6-Ez-Zeccâcî, أُسْس kelimesinin daima kesra üzerine mebni olduğunu, ama muzaf veya nekre geldiği zaman murab olup başına elif lam geldiğini söylerken, Araplardan bazılarının onu fetha üzere mebni kabul ettiğini de belirtir.¹⁷⁸

7-Bir cümlede na'tın tekrarı ve irabları konusunda da ez-Zeccâcî başka nahivcilere muhalefet eder. مَرَرْتُ بِأَخَوَاتِكَ الظَّرْفَاءِ الْكِرَامِ - الْكِرَامِ - الْكِرَامِ gibi.

Bu şekilde tekrar eden na'tların sonunda üç harekenin de bulunabileceğini savunur. Tekrarlanan bu na'tlar ilkinde atfedilir ve mecur olur veya gizli bir أُعْنِي fiili ile mansup yapılabilir yahut gizli bir هُمْ ile merfu olabileceğini söyler. İkinci ve üçüncü na'tlar hem birincisine tabi yapılabilir, hemde maktu sayılabilir.¹⁷⁹

8-Nahivciler لَعْل kelimesinin aslının عَل olup lam harfinin ise zaid olduğu konusunda muttefikler. Ez-Zeccâcî ise, lam harfinin bu kelimenin asli harfi olduğunu iddia eder.¹⁸⁰

9-Ez-Zeccâcî, cer harfleriyle müteaddi olan fiilleri açıklarken fiilden sonra cer harflerinin kıyâsî değil, semâî olarak geldiğini savunur. Yani hangi

¹⁷⁵- el-Cumel, 208, 261.

¹⁷⁶- el-Cumel, 41. Bu kelimelere harf adını vermesinin sebepleri konusunda açıklamalar için bkz. el-Cumel, 41, dipnot.

¹⁷⁷- el-Cumel, 304.

¹⁷⁸- el-Cumel, 299.

¹⁷⁹- el-Cumel, 11.

¹⁸⁰- Ramazan Sönmez, Age. 63, ez-Zeccâcî'nin el-Lâmât,146'dan naklen.

fiilin hargi cer harfi ile müteaddi yapılacağıın genel bir kuralı yoktur.¹⁸¹

10- **إِنْ - مَهْمَا - حَيْثُمَا - إِذْمَا - كَيْفَ - كَيْفَمَا - أَيْنَ - أَيْنَمَا - أَيُّ - أَيَّانَ - مَا - مَنْ -**

Ez-Zeccâcî, bu şart kelimelerini harf sayar ve ceza harfleri diye adlandırır.¹⁸² Bu görüşünde de başka nahivcilerden ayrılır.

11-Ez-Zeccâcî: **فَتَمَّ أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ الْغَاءُ عَلَى وَجْهِهِ** ve ¹⁸³ **وَلَمَّا أَنْ جَاءَتْ رُسُلُنَا لُوطًا سِيبًا**

184 gibi' **ل** dan sonra gelen **أَنْ** harfinin zaid olduğunu iddia eder.¹⁸⁵

Görüldüğü gibi ez-Zeccâcî, nahiv alanında yeri geldiğinde Basra ve Kufe Ekolünün Sibeveyhi, el-Ferrâ ve ez-Zeccâc gibi önde gelen temsilcilerine bazı konularda muhalefet etmesi, onun bağımsız kişiliğini göstermektedir.

Ez-Zeccâcî, faydalandığı ve ders aldığı alimlere muhalefet ederken objektifliğini hiçbir zaman elden bırakmaz. Eleştirilerini insafı bir şekilde yapar. Eleştirdiği alimlerin görüşlerini tümünden reddetmediği gibi, hiçbir alime de tümünden bağı kalmaz. el-Cumel'in baplarını Sibeveyhi'nin baplarına göre tertip etmesine rağmen, onun bazı fikir ve görüşlerine katılmaz. Sibeveyhi'nin görüşlerine aykırı olsa bile, bazan Kufelilerin görüşlerini benimser. Böylece insafı, dengeli, hür ve bağımsız bir anlayışa sahip olduğunu ortaya koyar.

181- el-Cumel, 31.

182- el-Cumel, 211.

183- Ankebut, 33.

184- Yusuf, 96.

185- el-Cumel, 16, 353.

D-EL-CUMEL Fİ'N-NAHV, KİTABI**I-EL-CUMEL'İN GENEL ÖZELLİKLERİ:****a-Genel Bilgiler:**

Bu kısımda el-Cumel fi'n-Nahv kitabı hakkında genel bilgiler vermeye çalışacağız.

Bu kitaba el-Cumel fi'n-Nahv adının verilmesi, Arap dilbilgisi ile ilgili belli başlı konuları içermesi sebebiyledir. el-Cumel adı ile kitap yazan beş dilbilginin olduğu bilinmektedir. Bunlardan ikisi ez-Zeccâcî'den önce yaşayan el-Halîl b. Ahmed ve İbn es-Serrâc, diğerleri ise ez-Zeccâcî'den sonra yaşayan İbn Haleveyhi (öl.370/980), Abdulkahir el-Curcânî (öl.471/1078) ve İbn Hişam el-Endelusî (öl.570/1174)'dir.¹⁸⁶

el-Cumel kitabının değişik kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshaları bulunmaktadır. İlk olarak İbn Ebi Şeneb tarafından 1926 yılında Cezayir'de tahkik edilerek oranın Edebiyat Fakültesi tarafından yayınlanmıştır. 1957 yılında Paris'te ikinci baskısı yapılmıştır.

el-Cumel, ez-Zeccâcî'nin en meşhur kitabıdır. Yazarından daha çok meşhur olduğu için ez-Zeccâcî "Sahibu'l-Cumel" adıyla meşhur olmuştur. Kitap yazıldıktan sonra birçok kişi Cumel'i okumuş, hatta ezberlemiş ve başkalarına okutmuştur. İbn Cinni 'nin el-Luma' ve Ebu Ali el-Fârisî'nin el-İzâh kitabını yazana kadar Mısır, Hicaz, Yemen ve Şam bölgesinin müderrisleri el-Cumel kitabını okutmuşlardır.

Ancak el-Cumel'in şerhleri, bu eserler yazıldıktan sonra kaleme alınmıştır. Bu da el-Cumel'e rağbetin hicri sekiz, miladi ondördüncü yüzyıla

---

¹⁸⁶- M.Sadi Çöğenli, TDV. İslâm Ansiklopedisi, el-Cumelu'l-Kubra Mad., 114-115, İstanbul, 1993.

kadar devam ettiğini göstermektedir.

Dil bilginlerinden el-Yâfiî, el-Cumel kitabı hakkında şöyle demektedir: “Yemin ederim ki ez-Zeccâcî'nin el-Cumel'i, ibaresinin açık, örneklerinin bol olması sebebiyle çok yararlı ve bereketli bir eserdir. Mubarek bir kitaptır. İslâm beldelerinde kim onunla meşgul olduysa mutlaka istifade etmiştir”¹⁸⁷

Yine el-Yâfiî, kendisine bazı mağriblilerin ülkelerinde el-Cumel'in yüz yirmi şerhinin olduğunu haber verdiklerini söylemektedir.¹⁸⁸

Ancak geçen zaman içinde şerhlerinin birçoğu kaybolmuş ve bize çok azı ulaşmıştır.

O dönemdeki nahivle ilgili elbette el-Cumel'den daha hacimli ve mükemmel eserler vardır. Ancak el-Cumel'i bu kadar meşhur yapan şey, onun felsefi ve karmaşık yorumlardan uzak olması, özellikle Arapçayı kolay bir şekilde öğrenmek isteyenler için açık ve anlaşılır bir üslubla yazılmış olmasıdır.

Şüphesiz nahiv kitaplarının hepsi aynı seviyedeki kişiler için yazılmış değildir. Mesela Sibeveyhî'nin kitabı ve benzerleri ilimde derinleşmiş kişiler için yazılmıştır. el-Cumel ve benzerleri ise, nahiv ilmini daha kolay bir şekilde öğrenmek isteyenler için yazılmıştır. Bu sebeple el-Cumel'in metodu basit, sade ve ders kitabı tarzındadır.

Bugün bile nahiv ilminin zorluğundan yakınıp kolaylaştırılmasının zaruretinden ve el-Cumel gibi açık, sade, karmaşıklıktan uzak ve bol örnekli eserlerin gerekliliğinden sözedilmektedir. O dönemde bu sıkıntıyı ve zarureti gören ez-Zeccâcî, nahvi daha çok basitleştirip kolaylaştırmak için bu eserini yazmıştır. Anlaşılması zor ıstılahlar ve felsefi izahlar yerine, kolay anlaşılır ifadeler kullanmış ve sade, açık bir üslupla yazmıştır.

---

¹⁸⁷- Ali Tefik el-Hamed, Age. 23.

¹⁸⁸- Ali Tefik el-Hamed, Age. Aynı yer.

Ez-Zeccâcî, nahvi ekollerin tartışmalarından ve gereksiz ayrıntılardan kendi çapında uzak durmaya çalışmıştır. Onun "Naibu'l-Fail" konusunu işlerken kullandığı şu söz bu gerçeği açıkça ifade etmektedir: "Bu (Ma lem yusemma failuhu), Basralıların kullandığı lafızlardan değildir. Fakat ben bu ifadeyi okuyucunun daha iyi kavraması için kullandım" 189

Ez-Zeccâcî, nahvi kolaylaştırma ve yeni başlayanlara yardımcı olma hedef ve metodunu, Sibeveyhi'nin alimler için kullandığı bazı lafız ve ibareleri tefsir ederken de sergilemiştir.¹⁹⁰

Ez-Zeccâcî'nin, el-Cumel'de, nahiv konularını açıklarken kullandığı örnek ve delillerin çok olması, onun anlaşılır bir üslupla ve eğitim amaçlı olduğunu gösterir. Gerçi bir konuda çok örnek verdiği için el-Yâfiî'nin "el-Cumel, çok örnek vermesine rağmen, çok faydalı bir kitaptır" diyerek eleştirdiği belirtilmektedir.¹⁹¹

el-Yâfiî, herhalde ilk dönem nahiv kitaplarına kıyasla bu hükme varmıştır. Halbuki bize göre bu hüküm isabetli değildir. Çünkü bu ilmi öğrenmeye çalışanların seviyeleri gözönünde bulundurulursa çok örnek vermenin daha yararlı olduğu anlaşılır.

el-Cumel'den önce yazılan eserler arasında karmaşıklıktan uzak, üslubu açık ve bol örnekli bir çalışma yok denecek kadar azdır. Ez-Zeccâcî'nin, hocası Sibeveyhi'nin icaz ve ihtisar metodunun dışına çıkması onun için bir kusur değildir. Çünkü ez-Zeccâcî, üstadları gibi ilimde derinleşmiş kişileri bilgilendirmeyi hedeflememiştir.¹⁹²

el-Cumel'de kullanılan şahitler, cahiliyye ve İslami dönemin şiirleri, Kur'an ayetleri ve mesellerden oluşmaktadır. Ez-Zeccâcî'nin delil getirdiği

189- ez-Zeccâcî, el-Cumel, 78.

190- ez-Zeccâcî, el-İzâh, 132.

191- Ali Tefik el-Hamed, Age. 23.

192- Ramazan Sönmez, Age. 69.

şiiirlerin bir kısmı Sibeveyhi, el-Halil ve el-Mâzinî'nin kullandığı şiiirlerdir.

el-Cumel'in kaynakları Basralıların kullandığı kaynaklardır. Ez-Zeccâcî'nin Basralılığı bu alanda da ortaya çıkmaktadır.

Ez-Zeccâcî, kitabında ihtilafli konulara fazla girmez. Genellikle kendi benimsediği görüşü zikreder, diğer ekollerin fikirlerine çok kısa bir şekilde değinir. Mesela, muteaddi fiiller konusunu incelerken, mastarların asıl olduğunu, fiillerin mastardan türediğini belirtir ve bu görüşü ile ilgili deliller getirir.¹⁹³

Kitabın geneli bu şekilde olmakla beraber, birçok bölümün bu metoduna aykırı olarak yeni öğrenenler gözönünde bulundurulurken yazılmadığı da anlaşılmaktadır. Daha sonra metodunu ve muhtevasını değerlendirirken bu konu detaylı bir şekilde sergilenecektir.

b-el-Cumel'in Ne Zaman Yazıldığı:

el-Cumel kitabı ile ilgili veriyen bilgilerde bu eserin kesin olarak ne zaman yazıldığı belli değildir. Ancak ez-Zeccâcî'nin ilmi bir olgunluğa işaret eden eserleri gözönüne alınırsa, el-Cumel'i hayatının son dönemlerine doğru yazmış olduğu söylenebilir. Ayrıca ez-Zeccâcî'nin el-Cumel'de, el-İzâh¹⁹⁴ ve el-Hicâ'¹⁹⁵ kitaplarının adlarını kullanmasından da el-Cumel kitabını bu iki eserinden sonra yazdığı anlaşılmaktadır.¹⁹⁶

c-el-Cumel'in Bölümleri:

el-Cumel, kendisinden önce yazılmış olan sarf nahiv kitaplarına nazaran değişik bir metodla yazılmıştır. Genellikle bu tarz kitaplarda sarf, nahiv ve diğer bölümler ayrı başlıklar altında incelenirken, ez-Zeccâcî, bu

---

193- el-Cumel, 32.

194- el-Cumel, 264.

195- el-Cumel, 298.

196- Ali Tefvik el-Hamed, Age. 22.

bölümlerle ilgili konuları iç içe ele alır. Nahivle ilgili konuları verirken, aynı zamanda sarfve seslerle ilgili konuları da beraber inceler.

ez-Zeccâcî, el-Cumel'de konuları şu başlıklar altında ele almaktadır:

Birinci bölümde irab ve alametleri, fiillerin kısımları, tesniye ve cemi, fiil, fail ve meful, sıfat, atıf, tevkid ve bedel gibi tabi kelimeleri, müteaddi fiiller, nakıs fiiller, cer harfleri, meçhul fiil ve naibi fail, ismi fail, sıfatı müşebbehe ve taaccub bildiren fiiller ve bunların irab durumlarını ele almaktadır.

İkinci bölümde نِعْمٌ، يَسْ، حَبْدًا kelimelerinin irabları, mastar ve izafeti, sayı, kem, müz ve münzü kelimelerinin durumları, nida, izafet, te'rih, istiğase, terhim, nüdbe, marife ve nekra, nasb ve cezm edatları, emir ve nehiy konularını işlemektedir.

Üçüncü bölümde cevap, munsarîf ve gayrı munsarîf olanlar, istisna ve çeşitleri, nefiy, temyiz, iğra, tasğir ve şekilleri, vasıl ve katı' hemzesi, murab ve mebni kelimeler, bazı isim ve fiillerin son haflerinin yazılışı gibi konuları işlemektedir.

Dördüncü bölümde hemzenin yazılışı, maksûre ve memdûde elif, müzekker ve müennes, mehmuz fiiller, اَمْسْ kelimesinin kullanılışı, ismi fail ve ismi mefuller, istifham, vakıf, lev ve levla kelimeleri, tesniye, cemi kipleri ve mefulleri açıklamaktadır.

Beşinci bölümde bazı edatlar ve kullanımları, cemi teksir, mastar ve bapları, ismi mekan ve mastarın iştikakı, isimlerin yapılışı, şiiirde caiz olan bazı hususlar, imale, fiillerin çekimleri, ibdal, i'lal, idğam gibi konuları açıklamaktadır.

Konu başlıklarından da anlaşıldığı gibi, ez-Zeccâcî, sarf, nahiv ve telaffuzla ilgili bölümleri iç içe ele alarak, kitabında kendine has bir metod takip etmiştir.

- 3-Halef b. Feth b. Cudi el-Kaysi'nin şerhi. öl.434/1042
- 4-Ebu'l-Ala el-Ma'arri'nin "Ta'liku'l-Hules" ve "İs'afu's-Sadik" adlı şerhleri. öl.449/1057
- 5-Tahir b. Ahmed b. Babşaz el-Mısri'nin şerhi. öl.454/1062
"ez-Ziyade elleti Beyne's-Suğra ve'l-Kubra min Şerhi'l-Cumel" adında bir şerhi de bulunmaktadır.
- 6-Ebu'l-Haccac Yusuf b. Süleyman'nın şerhi. öl.476/1083
- 7-Ebu Muhammed Abdullah b. es-Seyyid el-Batalyevsi'nin, "Islahu'l-Haleli'l-Vaki' fi Kitabi'l-Cumel" adlı şerhi. öl.521/1127
- 8-Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Bazeş el-Ğirnatî'nin şerhi. öl.528/1133
- 9-Ebu Abdullah Muhammed b. Ali b. Hamide el-Halebi'nin şerhi. öl.550/1155
- 10-Ebu Bekr Muhammed b. Abdullah el-Abkari el-Kurtubi'nin şerhi. öl.567/1171. Büyük ve küçük olmak üzere iki şerh yazmıştır.
- 11-İbnu'l-Haşşab Abdullah b. Ahmed el-Bağdadi en-Nahvi'nin şerhi. öl.567/1171
- 12-Ali b. İbrahim el-Ensari el-Belensi'nin şerhi. öl.570/1174
- 13-Ebu'l-Kasım Abdurahman b. Abdullah es-Suheyli'nin şerhi. öl. 581 /1185
- 14-Ali b. Kasım b. ed-Dekkak el-İşbili'nin şerhi. öl.605/1208
- 15-Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Haruf el-Endelusi'nin şerhi. öl.609/1212
- 16-Ömer b. Abdulmecid b. Ömer er-Rundi el-Endelusi'nin "el-Fahir fi Şerhi'l-Cumel" adlı şerhi. öl.610/1213
- 17-Ziyauddin Ebu'l-Huseyin Ali b. Muhammed b. Ali el-Kaysi el-Kurtubi'nin şerhi. öl.630/1232
- 18-Fudayl b. Muhammed b. Abdulaziz el-Maafiri en-Nahvi el-İşbili'nin şerhi. öl.650/1252

- 19-Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Mûris b. Usfur el-İşbili'nin şerhi. öl.669/1270. Bu eseri Sahib Cafer Ebu Cenah 1971 yılında Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde doktora tezi olarak tahkik etmiştir.
- 20-Ebu Ali el-Huseyin b. Abdulaziz el-Fihri el-Belensi'nin şerhi. öl.679/1280
- 21-Ali b. Muhammed b. Yusuf b. ed-Dai el-Ketami el-İşbili'nin şerhi. öl.680/1281
- 22-Ali b. Muhammed el-Hışni el-Ubbedi el-Endelusi'nin şerhi. öl.680/1281
- 23-Ahmed b. Abdülmümin en-Nahvi eş-Şerişi'nin şerhi. öl.685/1286
- 24-Ebu'l-Huseyin Abdullah b. Ahmed b. Abdullah el-İşbili el-Endelusi en-Nahvi'nin şerhi. öl.688/1289. Bu adam İbn Ebi'r-Rabi' el-Kuraşi diye meşhur olup şerhi on cilttir. Bu şerh Kahire Arap Yazma Eserler Enstitüsünün fihristinde "el-Basit fi Şerhi'l-Cumel" adıyla geçmektedir
- 25-Ahmed b. Abdunnur b. Ahmed b. Raşid Ebu Cafer el-Maliki en-Nahvi'nin "Takyid ala'l-Cumel" adlı şerhi. öl.702/1302
- 26-Muhammed b. Haccac b. İbrahim el-Hadrami b. Mutrif el-İşbili'nin şerhi. öl.706/1306. Şerhinin adı "Takyid ala Cumeli'z-Zeccâci" adını taşımaktadır.
- 27-Ebu İshak İbrahim b. Ahmed el-Ğafiki'nin şerhi. öl.710/1310
- 28-Davud b. Ömer b. İbrahim eş-Şazeli el-İskenderi'nin, "Muhtasaru'l-Cumel" adlı şerhi. öl.733/1332
- 29-Ebu Hayyan el-Endelusi'nin şerhi. öl.745/1344
- 30-Muhammed b. Ahmed b. el-Fahhar'ın şerhi. öl.754/1353

- 31-Cemaleddin Abdullah b. Yusuf b. Hişam el-Ensari en-Nahvi'nin, "el-Cumelu'l-Kubra" adlı şerhi. öl.762/1360. el-Cumel'in şahitlerinin irabını yapmaktadır.
- 32-Muhammed b. Abdullah b. Meymun b. İdris el-Abderi en-Nahvi el-Kurtubi'nin şerhi. öl.765/1363. Es-Suyuti, onun el-Cumel üzerinde iki şerhi olduğunu söylemektedir.
- 33-Ebu Said Farac b. Kasım b. Ahmed b. Lubbi el-Ğırnatı'nın,"Takyid ala Bazi Cumeli'z-Zeccâcî" adlı şerhi. öl.783/1381
- 34-Muhammed b. Ali eş-Şami el-Ğırnatı'nın şerhi. öl.815/1412
- 35-İzzuddin b. Abdulaziz b. Ali el-Bağdadi el-Makdisi el-Hanbeli'nin şerhi. öl.946/1539
- 36-Abdullah b. Ahmed el-Fakihi'nin, Şerhu'l-Cumel'i. öl.972
- 37-İbnu'l-Attar'ın, "Takyidu'l-Cumel" adlı şerhi.
- 38-İbn Bezize'nin,"Ğayetu'l-Emel fi Şerhi'l-Cumel"i.
- 39-Ebu Abdullah b. Ebi'l-Feth el-Ba'li'nin, "el-Fahir" adlı şerhi.
- 40-er-Rasmuki'nin şerhi. Bu eserin bir nüshası Fas Karaviyyin kütüphanesinde kayıtlıdır.
- 41-Kasım b. Muhammed el-Vasiti'nin şerhi.
- 42-Yahya b. Mu'ti el-Mağribi'nin şerhi.
- 43-Ali b. el-Huseyin b. Ali ed-Darir en-Nahvi'nin şerhi.
- 44-Muhammed b.Meyun el-Endelusi en-Nahvi'nin şerhi.
- 45-İbrahim b. Ahmed b. Yahya Ebu İshak el-Behari en-Nahvi'nin "el-Munhal" adlı şerhi.

el-Cumel kitabında geçen beyitler ve misallerin şerhleri de büyük bir yekun tutmaktadır. Bunlardan 20 kadarı tespit edilmiştir.²⁰⁰ Burada onların adlarını vermiyoruz.

Araştırmacıların, el-Cumel üzerinde bu kadar çok şerh yazması, kitabın kendi sahasındaki önemine işaret etmektedir. Daha çok Mağrib ve Endülüs bölgelerinde bu eserlerin yazılması, el-Cumel'in özellikle bu bölgelerde oldukça yaygın olduğu sonucunu çıkarmaktadır.

Kitabın tahkik ve neşrine gelince; el-Cumel'i tahkik eden Ali Tefvik el-Hamed'in tahkikte büyük emek harcadığı görülmektedir. En az üç yazma nüsha üzerinde çalışarak yaptığı tahkikte, ciddi bir karşılaştırma yaptığı, ayetlerin sure ve numaralarını, şiirlerin sahiplerini, kaynaklarını, zor anlaşılabilir kelimelerini ve çok zaman genel anlamını vermektedir. Bu beyitleri önceki ve sonraki dilbilginlerinden kimlerin hangi kitaplarda şahit olarak kullandığını da belirtmektedir. Bu da tahkikçinin Arap edebiyatına ve dilbilgisi kaynaklarına ne kadar mükemmel vakıf olduğunu göstermektedir.

---

200. Bilgi için bkz., Ali Tefvik el-Hamed, Age. 30-33.

II-EZ-ZECCÂCÎ'NİN EL-CUMEL KİTABINDAKİ METODU:

a.Genel Değerlendirme:

Ez-Zeccâcî'nin el-Cumel kitabındaki metodunun ayrıntılarını belirtmeye geçmeden önce kitabın genel bir değerlendirmesini yapmamız yerinde olacaktır.

Ez-Zeccâcî, el-Cumel fi'n-Nahv kitabını ders kitabı olarak okutulması ve öğrencilerin yararlanması amacıyla yazdığını değişik şekillerde belirtmektedir. Konuları kısa kısa açıklaması, bir kuralı öğretmek için çokça örnekler vermesi, müşkil ibareleri tahlil ve irab etmesi, bir ifadenin değişik şekillerde kullanılmasını getirmesi, zaman zaman illetleri açıklaması, öğrencinin karşısına çıkabilecek şaz ve nadir kullanışlara yer vermesi, kimi amil ve edatların tanıtımını geniş bir şekilde yapması ve "وَتَقْرِيْبُهُ عَلَى الْمُتَعَلِّمِ"²⁰¹ diyerek bunları öğrencinin anlayabilmesi için yaptığını belirtmesi gibi özellikler, yazarın bu iddiasını kanıtlayan şeylerdir. Hicri dördüncü asırda yaşamış bir yazarın Arapça dilbilgisi gibi çok karmaşık ve geniş bir konuda böyle bir düşünce ile hareket ederek örnek bir çalışma yapmış olması, elbette takdire değer. O dönemde yazılmış sarf nahiv kitaplarının geneli gözönünde bulundurulursa, onu takdir etmemek mümkün değildir.

Ancak amacı ve temel düşüncesi bu olmakla beraber, ez-Zeccâcî'nin bu metodunu ne kadar başarılı bir şekilde uyguladığı tartışma götürür. Çünkü kitap, özellikle günümüz eğitim ve öğretim metotları açısından incelendiğinde, yazarının yeterince başarılı olduğunu ve bu prensibe bağlı kaldığını söylemek zordur.²⁰² Zira kitabında o tarihlerde ekoller arasında popüler olan ve kişilerin bilgisini ispatlaması için bir nevi ölçü kabul

201- el-Cumel, 78.

202-Mesela, el-Cumel, 279-282, 292-298, 300-301.

edilen amel- mamul ilişkisi²⁰³ ve illet nazariyelerinin etkisinden kurtulamaması,²⁰⁴ şaz ve nadir kullanışlara çokça yer vermesi,²⁰⁵ yersiz ve zamansız açıklamalar yapması,²⁰⁶ varsayımlarla cümlenin değişik kuruluş şekillerini vermesi,²⁰⁷ teorik açıklama ve tartışmalara girmesi,²⁰⁸ konular arasında homojenlik ve bütünlüğe riayet etmemesi,²⁰⁹ gibi hususlar bugün için yazarın başarısına gölge düşüren şeyler olarak görülebilir.

Bütün bunlarla beraber, yukarıda da belirtildiği gibi, hicri dördüncü asırda böyle bir çalışmanın gerçekleşmesi ve nahiv ummanı içinden öz ve düzenli sayılabilecek bir kitabın yazılmış olması büyük bir başarıdır. Bu genel değerlendirmeden sonra kitabı değişik yönleriyle tanıtmaya geçebiliriz.

b-Ayetlerle İstişhad Etmesi:

Ez-Zeccâcî'nin el-Cumel kitabında ayetlerle çokça istişhad ettiğini görüyoruz. Ez-Zeccâcî, el-Cumel'de 133 ayrı yerde, 56 değişik sureden 138 ayeti delil olarak getirmektedir. Hemen her konuda ayetlerden örnekler getirdiği söylenebilir. Bu durum ez-Zeccâcî'nin Kur'ana ne kadar vakıf olduğunu gösterdiği gibi, nahiv kurallarının öncelikle Kur'an'ın öğrenilmesi ve anlaşılması amacına hizmet etmesi gerektiğini de göstermektedir. Ayetlerle çokça istişhad etmesi, öğrencilerin nahvi öğrenirken aynı zamanda Kur'an'dan ayetler öğrenmelerini de sağlamaktadır. Şüphesiz örnek olarak öğrencilerin şairlerden beyitler veya başkaların cümlelerini öğrenip ezberlemek yerine, Kur'an'ın ayetlerini öğrenip ezberlemeleri daha rahat ve kalıcı olmaktadır. Bu konuda

---

203-Mesela, el-Cumel, 36.

204- Mesela, el-Cumel, 273-276, 36.

205- Mesela, el-Cumel, 60-61, 64, 76-77, 130, 140, 203-206, 208, 234, 235, 244, 278.

206- Mesela, el-Cumel, 22, 29.

207- Mesela, el-Cumel, 42, 43, 45, 53, 157, 158.

208- Mesela, el-Cumel, 94-98.

209- Mesela, el-Cumel, 10-12, 32-33, 35, 39.

müellifin hassasiyetini kutlamamak mümkün değildir.

Belirttiğimiz gibi ez-Zeccâcî ayetlerle çokça istişhad etmektedir. Bunlara misaller verelim:

Mefulun Failden Önce Gelmesi:

Failin mefulden önce gelmesi esas olduğu halde, bazen mefulun failden önce gelmesinin de caiz olduğunu belirtmekte ve şu ayetleri örnek getirmektedir.

وإذا بتلى إبراهيمُ ربُّه بكلماتٍ
kelimelerle sınımaştı"²¹⁰ Burada رَبُّ kelimesi fail olduğu halde, meful olan إبراهيمُ kelimesinden sonra gelmiştir.

ولن ينال اللّٰهَ لحومُها ولا دماؤها
ulaşacak"²¹¹. Burada لحم ve دماء kelimeleri fail olduğu halde meful olan اللّٰهَ kelimesinden sonra gelmiştir.

إنما يخشى اللّٰهَ من عباده العلماءُ
korkar"²¹² Bu ayette de العلماءُ kelimesi fail olduğu halde, meful olan اللّٰهَ kelimesinden sonra gelmiştir.²¹³

Bedel:

Bedelin çeşitlerini anlatırken, bir şeyin bir şeyden bedel yapıldığını, bir parçanın bir şeyden bedel yapıldığını ve masdarın isimden bedel yapıldığını "iştimal bedeli" söyledikten sonra, dördüncü çeşit olarak yanlış bedel denilen bedelin Kur'anda ve fasih konuşmada geçmediğini belirtmekte, marife ismin marife isimden, nekre ismin marife isimden, açık ismin zamirden ve zamirin açık isimden bedel yapılabileceğini

210-Bakara,124.

211-Hac, 37.

212-Fatır, 28.

213- el-Cumel,11.

söyledikten sonra örneklerle açıklamaya geçmektedir.

Bir şeyin bir şeyden bedel yapıldığını anlatırken, bunun aynı varlığa verilen isimlerin birbirinden bedel yapılması olduğunu ve bunun marife ismin marife isimden bedel olduğunu belirtir ve إهدنا الصراط المستقيم "Bizi dosdoğru yola, kendilerine nimet verdiği işilerin yoluna ilet"²¹⁴ ayetlerini örnek verir. İkinci sırat'ın birinci sırat'tan bedel ve ikisinin de marife olduğunu açıklamaktadır.

Marife bir ismin nekre bir isimden bedel olduğuna misal olarak şu ayeti verir: وإنك لتهدى إلى صراطٍ مستقيمٍ ، صراطِ اللَّهِ ، صراطِ المستقيم "Şüphesiz ki Sen dosdoğru yola, Allahın yoluna iletirsin"²¹⁵ Birinci صراط kelimesi nekre iken, ikinci صراط kelimesi tamlama ile marife olarak gelmiştir.

Nekre bir ismin marife bir isimden bedel olmasına da şu ayetleri misal verir: لنسفعا بالناصية ، ناصية كاذبة خاطئة "Onu yalancı, günahkar alnından yakalayıp cehenneme süreriz"²¹⁶ ayetlerinde de nekre olan ikinci الناصية kelimesi, marife olan birinci الناصية kelimesinden bedel olmuştur.²¹⁷

Tümün tümünden bedel olmasını, bir ismin yine kendisi olan bir isimden bedel olması diye adlandırmaktadır ki yerinde bir adlandırmadır.

Parçanın tümünden bedel olmasına birkaç cümle ile misal verdikten sonra şu ayeti de misal vermektedir: والله على الناس حج البيت من استطاع إليه سبيلا "Yoluna gücü yetenlerin evi hacetmesi Allahın insanlar üzerinde hakkıdır"²¹⁸ Ayette من ismi, الناس isminden bedel olmuştur.

214- Fatiha, 6-7.

215- Şura, 52-53.

216- Alak, 15-16.

217- el-Cumel, 23-26.

218- Ali İmran, 97.

İştimal bedeli dediğimiz ve yazarın masdarın isimden bedel olması diye adlandırdığı bedeli anlatmak için de birtakım misaller verdikten sonra şu ayeti misal vermektedir: "يسألونك عن الشهر الحرام قتال فيه" Sana Haram ayı, yani onda savaşı soruyorlar"²¹⁹. Bu ayette قتال kelimesi, الشهر kelimesinden bedel olmuştur. Zaten sorulan şey, bizzat شهر'in kendisi değil, haram ayda savaşın olup olamayacağıdır.

إن'nin Hemzesinin Meksur Okunduğu Yerler:

Fiile benzeyen harflerden إن ve أن arasındaki farkı anlatırken, إن harfinin başındaki hemzenin dört yerde meksur olduğunu belirttikten sonra cümlenin başında bulunduğu zaman hemzesi meksur okunduğu gibi haberinin başına tekid lamı geldiğinde de meksur okunduğunu belirtmektedir. Bunu göstermek için bazı misaller verdikten sonra şu ayeti de misal getirmekte ve ardından hemzenin niçin meksur okunduğunu açıklamaktadır:

إذا جاءك المنافقون قالوا نشهد إنك لرسول الله والله يعلم إنك لرسوله إذا جاءك المنافقون قالوا نشهد إنك لرسول الله والله يعلم إنك لرسوله "Münafıklar sana geldiklerinde: Senin Allahın peygamberi olduğuna şahitlik ederiz, derler. Allah da bilir ki elbette sen Onun peygamberisin. Allah, münafıkların kesinlikle yalancı olduklarını bilmektedir"²²⁰

Haberin başına lam harfi geldiği taktirde إن kelimesinin başındaki hemzeyi meftuh okumak caiz değildir, çünkü bu lam, iptida lamıdır, aslında إن harfinden önce gelecekti, ama iki tekid harfinin yanyana gelmesi hoş olmadığından araları ayrılmış ve lam harfi haberin başına

219-Bakara, 217.

220- Munafikun, 1.

getirilmiştir, demektedir. Buna örnek olarak da şu ayeti vermektedir: أَفَلَا يَعْلَمُ إِذَا بُعِثِرَ مَا فِي الْقُبُورِ وَحُصِّلَ مَا فِي الصُّدُورِ إِنَّ رَبَّهُمْ بِهِمْ يَوْمَئِذٍ لَّخَبِيرٌ "İnsan düşünmez mi ki kabirlerde bulunanlar diriltilip dışarı atıldığı ve kalplerde gizlenenler ortaya konduğu zaman hali ne olacak? Şüphesiz Rableri o gün onlardan tamamiyle haberdardır"²²¹

إِنَّ kelimesinin başındaki hemzenin kasemin cevabının başında geldiğinde de meksur olduğunu belirterek bazı misaller verir ve şu ayeti örnek getirir: "Tura, satır وَالطُّورِ وَكِتَابٍ مَّسْطُورٍ..... إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌ batır yazılmış kitaba andolsun ki Rabbinin azabı mutlaka vuku bulacaktır"²²². Bazı nahivcilerin kasemin cevabında bulunduğu zaman hemzenin meftuh okunabileceğini söylediklerini de belirtmektedir.

إِنَّ kelimesinin başındaki hemzenin قَالَ kökünden türemiş kelimelerden sonra geldiği zaman da meksur okunduğunu belirtmekte ve bazı misaller verdikten sonra şu ayeti örnek getirmektedir: إِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ ki: Ey Meryem! Allah sana kendisinden bir kelimeyi müjdeliyor. Adı Meryem oğlu İsa'dır, Mesih'tir"²²³. Bunların dışındaki yerlerde إِنَّ kelimesinin başındaki hemzenin meftuh okunduğunu belirtmektedir.²²⁴

ما Kelimesi:

Ez-Zeccâcî'nin ayetlerle çokça istişhad ettiğini belirtmiştik. Buna bir örnek de ما kelimesini tanıtırken yaptığı istişhadlardır.

ما kelimesinin Hicaz luğatında ليس gibi amel ederek ismi ref ve

221- Adiyat, 9-11.

222- Tur, 1-7.

223- Ali İmran, 45.

224- el-Cumel, 57-58.

haberi nasbettiğini belirttikten sonra Temim luğatında amel etmediğini ve ondan sonra gelen isimlerin muhteda ve haber olarak merfu olduğunu söyler.

Hicaz luğatına göre amel ettiğine dair bazı misaller verdikten sonra şu ayetleri de misal getirmektedir. ما هـذا بشرا "Bu bir insan değil"²²⁵, ما هنّ أمهاتهم "O kadınlar onların anneleri değildir"²²⁶. Her iki misalde de haberler mansub olmuştur.²²⁷

Ancak ما قائم زيد، ما سائر عبد الله kelimesinin haberi isminden önce gelirse, artık amel etmediği gibi, haberinden önce ما geldiğinde de amel etmez. Çünkü olumsuzluk anlamı bozulmuş olur. Buna dair de bazı misaller verir. Ondan sonra ما أنتم إلا وما أنا إلا "Siz de bizim gibi insandan başka bir şey değilsiniz"²²⁸, ما نذير مبين "Ben, sadece apaçık bir uyarıcıyım"²²⁹ ayetlerini misal verir.²³⁰

Ayırma Zamiri:

Kufe ekolünün İmad dediği fasıl zamirini anlatırken de yazar birkaç ayetle istişhad etmektedir. Birbiri için kaçınılmaz olan marife iki isim arasında gelen ve bu iki kelimenin sıfat tamlaması olmadıklarını belirten merfu munfasıl zamirlere ayırıcı zamir denildiğini, bunun yalın isim cümlesinde olabildiği gibi, bu cümlenin başına كان ve benzerleri, إن ve benzerleri, ظن ve benzerleri geldikten sonra da meydana geldiğini belirtmektedir. Bu zamirin bazan muhteda olarak irab edildiği, bazan da

225- Yusuf, 31.

226- Mucadele, 2.

227- el-Cumel, 105.

228- Yasin, 15.

229- Ahkaf, 9.

230- el-Cumel, 1 06-107.

irabdışı "irabtan mahalli olmayan" sayıldığını söylemekte, bunlara bazı misaller vererek açıklamasını yapmaktadır.

كان زيدُ هو القائمُ cümlesinde قائم ismi, كان fiilinin haberi olarak mansub okunabileceği ve هو zamiri irabdışı sayılabileceği gibi, كان زيدُ هو الشكلinde هو zamirinin haberi olarak merfu da okunabileceğini ve هو القائمُ isim cümlesinin كان fiilinin haberi olarak mahallen mansub olabileceğini de belirtmektedir. Kısaca, bu zamir muhteda kabul edilebileceği gibi, irabtan mahalli olmayan bir zamir olarak da sayılabileceğini söylemektedir. Buna ayetlerden örnekler vermektedir.

"Sen beni vefat ettirince, onları gözetleyen yalnız sen oldun"²³¹ ayetinde الرقيب kelimesi كان fiilinin haberi olarak mansub okunabileceği gibi, أنت muhtedasının haberi olarak merfu da okunabilir.

"Ey Allahım! Eğer bu kitap senin katından gelmiş bir gerçekse..."²³² ayetinde de الحق kelimesinin aynı açıklama ile merfu veya mansub okunabileceğini belirtmektedir.

"Fakat onlar kendileri zalim kimselerdir"²³³ ayetinde de الظالمين kelimesi merfu ve mansub okunabilmektedir. Merfu okunursa, muhteda kabul edilen هم zamirinin haberi sayılır. Mansub okunursa, كان fiilinin haberi sayılır.²³⁴

231- Maide,117.

232- Enfal, 32.

233- Zuhruf, 76.

234- el-Cumel, 142-143.

Muzari Fiili Nasbeden Harfler:

Muzari fiili **أَنْ ، لَنْ ، إِذَنْ ، حَتَّى ، كَيْ ، لِكَيْ ، كَيْلًا ، لِكَيْلًا ، لَامُ التَّعْلِيلِ ، لَامُ** harflerinin nasbettiğini belirttiğinden sonra bazılarına misaller vermekte ve ayetlerle istişhad etmektedir.

حَتَّى kelimesinin muzariyi nasbetmesi için nihaiyye olması gerektiğini söylemekte ve şu ayeti örnek vermektedir. **وَزُلْزِلُوا حَتَّى يَقُولَ** "Onlar öyle sarsılmışlardı ki nihayet Peygamber ve onunla beraber olanlar "Allahın yardımı ne zaman?" diyecek olmuşlardı"²³⁵ Ayette **حتى** kelimesi nihaiyye anlamında kabul edilirse, **يَقُولُ** fiili mansub okunur, atıf harfi kabul edilirse, merfu okunur ve cumle **وَزُلْزِلُوا فَقَالَ الرَّسُولُ** anlamında olur.

إِذَنْ kelimesinin de muzariyi nasbettiğini söyleyerek kendisinden önce atıf harflerinden **و ، ف** geldiği takdirde muzari fiilin mansub veya merfu okunabileceğini belirtir ve şu iki ayeti misal verir:

"O takdirde kendileri de senden sonra ancak biraz kalırlar"²³⁶ **فَإِذَا لَآيُوتُونَ النَّاسَ نَقِيرًا**, "Öyle olsaydı, insanlara birçekerdek filizi kadar bir şey bile vermezler"²³⁷. Ayetlerde geçen fiilleri **لَآيُوتُوا** — **لَآيُوتُوا** şeklinde mansub okunabileceğini belirtmektedir.

Sebebiyet lamı ile cuhûd lamı için de misaller verdikten sonra cuhûd lamı için ,

"Allah müminleri şu bulunduğunuz durumda bırakacak değildir"²³⁸ **مَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنْتَ فِيهِمْ**

235- Bakara, 214.

236- İsra, 76.

237- Nisa, 53.

238- Ali İmran, 179.

"Halbuki sen onların içinde iken Alah onlara azap verecek değildir"²³⁹ ayetlerini misal vermektedir.²⁴⁰

Belirttiğimiz gibi ez-Zeccâcî ayetlerden çok misaller vermektedir. Bunları her sayfada olmasa bile, iki veya üç sayfadan birinde görmek mümkündür. Bu da yazarın Kur'ana vukufiyetini ve nahvi Kur'anın öğrenilip anlaşılması için kullanma arzusunu açıkça ortaya koymaktadır. Ayetlerle istişhad ederken, ayetin tümünü değil, sadece ilgili kısmı vermekle yetinmektedir. Belki de ayetin tümünü verseydi yukarıda belirttiğimiz amaca daha çok hizmet etmiş olacaktı. Ayetlerle istişhadına bu kadar örnek vermeyi yeterli görüyoruz.

Hadislerle sadece "Marifetu'l-Mu'rab ve'l-Mebni" bölümünde irab kelimesini açıklarken²⁴¹ istişhad ettiğini görüyoruz. Bunun dışında hadislerle istişhad etmemektedir.

c-Şiir ve Deyimlerle İstişhad Etmesi:

Ez-Zeccâcî ayetlerle istişhad ettiği kadar, belki daha fazla şiirle istişhad etmektedir. İstişhad ettiği şiirlerin toplam sayısının 160 olduğu görülmektedir. Bu da herhalde ilk dönem kaynak kitaplarında izlenen bir metodun gereği olmuştur. Öyle ki terhim konusunu anlatırken şairlerin şiir zaruretinden dolayı terhim yapmalarını bile ayrı bir başlık altında ele almaktadır. Mesel denilen deyimlerle istişhad etmesi ise bu kadar fazla değildir. Ayetlerle istişhad etmesine örnekler verdiğimiz gibi şiirle istişhad etmesine de bazı örnekler vereceğiz.

239- Enfal, 33.

240- el-Cumel, 182-184.

241- el-Cumel, 261. Bu hadis, Buhari 7/23 ve Tecridi Sarih 298 numarada farklı bir lafızla rivayet edilmektedir.

Munada:

Nida harflerinin ا ، أَي ، هيا ، أيا ، يا olmak üzere beş tane olduğunu örnek vererek belirttikten sonra onlar için şiirle şu şekilde istişhad etmektedir:

"أَلَمْ تَسْمَعِي أَيُّ عَبْدًا فِي رَوْنَقِ الضُّحَى — بُكَاءَ حَمَامَاتٍ لَهْنٌ هَدِيرٌ
Abde! Kuşluğun aydınlığında öten güvercinlerin ağlamasını duymadın mı?"

"أَعْبُدُ حَلًّا فِي شُعْبِي غَرِيبًا — أَلُوْمًا لَا أَبَا لَكَ وَاعْتَرَابًا
Şu'be dağlarına yerleşmiş gariban bir kulu kötüleyip ğurbette mi terk ediyorsun ey Allahın cezası!".

Birinci beyitte nida harflerinden أَيُّ, ikinci beyitte de ا harfine örnek verilmiştir.²⁴²

Arapçada müfred alem dışındaki munada isimlerin mansub olduğunu, müfred alem ismin ise zam üzere mebni ve mahallen mansub bulunduğunu, muzaf ve nekre olan munadanın ise mansub geldiğini örneklerle açıkladıktan sonra, nekre munadanın mansub olduğuna birden fazla beyitle istişhad etmektedir:

"EY yolcu! فَيَا رَاكِبًا إِمًّا عَرَضْتَ فَبَلِّغْنِي — نَدَامَايَ مِنْ نَجْرَانَ أَلَّا تَلَاقِيَا
Gidecek olursan, Necran'lı dostlarıma bir daha görüşmeyeceğimizi söyle".
Beyitte, nekre munada olan رَاكِبًا ismi mansub olmuştur.

"EY ZATı ırk'tan olan hurma! أَيَْا نَخْلَةً مِنْ ذَاتِ عِرْقٍ — عَلَيْكَ وَرَحْمَةُ اللَّهِ السَّلَامُ
Allahın rahmeti ve selamı üzerine olsun". Bu beyitte de munada olan nekre isim نَخْلَةً mansub olmuştur.

"EY Huzve'de olan ev! أَدَارًا بِحُزْوَى هِجْتِ لِلْعَيْنِ عَبْرَةً — فَمَاءُ الْهُوَى يَرْفُضُ أُوَيْتَرَ قَرَقُ
Senin için yaş döktü göz. Özlem gözyaşı ya gözü

doldurur ya da akar". Burada da دارُ ismi nekre munada olarak mansub olmuştur.

Görüldüğü gibi her üç beyitte nida harflerinden ا، يا، يا harfleri kullanılmış bulunmaktadır.

Muzaf olan munada ismin de mansub olduğuna şu beyitle istihsad etmektedir:

"Ey Allahın kulları! Kalbim, namaz kılanların en güzeli ve kocaların en çirkinine vurgundur". Beyitte muzaf munada olan عبادُ ismi mansub olmuştur.²⁴³

Nekre maksude ve nekre ğayri maksude ismin tanımını yaptıktan sonra nekre maksude olan munadanın merfu okunacağını, nekre ğayri maksude olan munadanın ise mansub okunacağını örneklerle açıkladıktan sonra şu beyitlerle istihsad etmektedir:

"Hureyre, kendisini ziyaret ettiğinde şöyle dedi: Senin yüzünden ve senin için sızlıyorum". Beyitte رجلُ kelimesi, nekre maksude olarak merfu olmuştur. Çünkü belirli bir şahsa nida yapılmıştır. يا أيها الرجلُ gibidir.

حَيْتَكَ عَزَّةٌ بَعْدَ الْهَجْرِ وَأَنْصَرَفْتُ - فَحَيٌّ وَيَحْكُ مَنْ حَيَّاكَ يَا جَمَلُ
لَيْتَ التَّحِيَّةَ كَانَتْ لِي فَأَشْكُرُهَا - مَكَانَ يَا جَمَلًا حَيَّيْتَ يَا رَجُلُ

"Azze, ayrıldıktan sonra seni selamlayıp gitti. Ey deve! Seni selamlayanı sen de selamla.

Keşke beni selamlasaydı, ona teşekkür ederdim. Ey adam! keşke deve yerine sana selam verilseydi".

İki beyitte رجل - جمال isimleri nekre maksude olarak munada olmuş

ve merfu okunmuştur.²⁴⁴

Munada isme sıfat veya matuf olan isimlerin nasıl okunacağını örneklerle açıkladıktan sonra bunlara da şu beyitlerle istişhad etmektedir:

Müfred alem olan munada isme matuf olan lamı tarifli isme örnek:

"Ey Zeyd ve

Dahhak, Yürüyün! Yolun kenarındaki çalıları aştınız". beyitte الضحاك kelimesi, müfred alem olan زيد üzerine atfedilmiş ve onun gibi merfu okunmuştur.

Müfred alem olan munada ismin sıfatına örnek:

"Ey cömert

Ömer! Ka'b b. Mamete ve İbn Su'da senden daha cömert değildirlen". Beyitte الجواد kelimesi, müfred alem munada olan عمر kelimesinin sıfatıdır. Onun harekesine uygun olarak merfu okunabileceği gibi, nasb mahalline uyararak mansub da okunabilir.²⁴⁵

Şiirden dolayı müfred alem olan munada ismin sonuna tenvin geldiğinde, kimisi olduğu gibi tenvinli merfu olarak okur, kimisi de tenvinli mansub olarak okumaktadır. Buna beyitlerle şöyle istişhad etmektedir:

"Ey yağmur!

Allahın selamı onun üzerine olsun. Ama ey yağmur! Sana selam olmasın". beyitte مطر kelimesi merfu ve tenvinli olarak okunmuştur. Bunun Halil b. Ahmed ve ekolünün görüşü olduğunu belirtmektedir.

"Bana karşı göğsünü

döverek dedi ki; Ey Adiy, Allah seni korusun!". Burada da عدي kelimesi

244- el-Cumel, 153.

245- el-Cumel, 153-154.

mansub ve tenvinli olarak gelmiştir. Bunun da Amr b. Ala ve ekolünün görüşü olduğunu belirtmektedir.²⁴⁶

Yazar, bu meseleleri sıra ile anlatmak yerine, karışık bir şekilde vermektedir. Munadanın diğer meseleleri için de beyitlerle istişhad etmeye devam etmektedir.²⁴⁷

İstiğase:

Kendisinden yardım istenen ismin başına gelen lam harfinin meftuh, kendisi için yardım istenen ismin başına gelen lam harfinin ise meksur olacağını belirterek örneklerle gösterdikten sonra şu beyitlerle istişhad etmektedir:

"Ne bu telaş! Uyuz hastalığı tükürükle hiç geçermi?". Burada عَجَبًا kelimesinin başından istiğase lamı düşmüştür.

"Jurnalçiler beni dillerine doladılar. Ey insanlar! Sözüne kulak verilen şu jurnalcinin haddini bildiriniz!".

"Uzakta oturana yabancı biri sana ağıt yakıyor. Acaba yaşlılara ve gençlere ne olmuştur!". Burada yardıma çağrılan الكهول ismine atfedilen الشبان isminin başındaki lam harfi meksur okunmuştur. Çünkü artık karışma ihtimali kalmamıştır²⁴⁸.

246- el-Cumel, 154-155.

247- Bakınız, el-Cumel, 157-165.

248- el-Cumel, 166-167.

Terhim:

Terhimin, hafiflik olması için münada olan özel isimlerin sonlarının hazfedilmesi olduğunu belirttikten sonra münada olduğunda sonunda değişiklik meydana gelen ve sonunda tenis te'si bulunan isimler dışında, ancak üç harften fazla olan özel isimlerin terhim yapılabileceğini belirtmektedir.

Özel ismin son harfi hazfedildikten sonra kalan harfin harekesi değiştirilmeden bırakılabileceğine dair şiirle şöyle istişhad etmektedir:

"Ey Haris حَارِ بْنِ كَعْبٍ أَلَا أَحْلَامَ تَزْجُرُكُمْ - عَنَّا وَأَنْتُمْ مِنَ الْجُوفِ الْجَمَاحِيرِ b. Ka'b! Sizler göbekli iriyarı adamlar olduğunuz halde, niçin başka arzuların peşine düşüp bizi bırakmıyorsunuz?".

Hassan'ın bu beytinde حَارِث isminin son harfi hazfedilmiş ve kalan son harfin harekesi değiştirilmemiştir.

Zuheyr b.Ebi Sulma'nın şu beytinde de حَارِث ismi aynı şekilde terhim edilmiştir:

"Ey Haris! يَا حَارِ لَا أُرْمِينُ مِنْكُمْ بِدَاهِيَةٍ - لَمْ يَلْقَهَا سُوقَةٌ قَبْلِي وَلَا مَلِكُ Benden önce bir kralın veya sıradan bir insanın başına gelmeyen bir musibeti sakın başıma getirmeyiniz".

عَائِشَةَ - فَاطِمَةَ gibi isimlerin terhiminde de aynı kuralın uygulanabileceğini belirterek şu beyitle istişhad etmektedir:

"Ey Ayşe! أَعَايِشَ مَا لِأَهْلِكَ لَا أَرَاهُمْ - يُضِيْعُونَ الْهَيْجَانَ مَعَ الْمُضْيِعِ kaybedenlerle beraber acaba ehlin develeri neden kaybetmiyorlar!". Burada da hazfedilen son harften sonra gelen harfin harekesi olduğu gibi bırakılmıştır.

Terhim edilen isim çeşitlerini ve okunuş şekillerini anlatmaya devam ederek حَمْرَاءَ ، أَسْمَاءَ ، سَلْمَانَ ، عُمَانَ gibi isimler terhim edildiği taktirde sonuna eklenmiş olan iki harfin atıldığını belirterek şu beyitlerle

istişhad etmektedir:

Ey Esmā! يَا أَسْمَ صَبْرًا عَلَى مَا كَانَ مِنْ حَدَثٍ - إِنَّ الْحَوَادِثَ مَلْقِيٌّ وَمُنْتَظَرٌ
Meydana gelen olaylara karşı sabret! Şüphesiz olayların bir kısmı başa
gelmekte, bir kısmı da beklenmektedir".

"Ey Esmā! قَفِي فَاَنْظُرِي يَا أَسْمَ هَلْ تَعْرِفِينَهُ - أَهَذَا الْمُغِيرِيُّ الَّذِي كَانَ يُذَكَّرُ
Dur bak,onu tanıyor musun? Sözü edilen Muğireli bu mudur?"

"Ey mervan! يَا مَرْوَانَ إِنَّ مَطِيَّتِي مَحْبُوسَةٌ - تَرْجُو الْحَبَاءَ وَرَبُّهَا لَمْ يَيْئَسْ
Şüphesiz atım evde saklı olup bakım ister, sahibi de ondan ümidi kesmiş
değildir".

Her üç beyitte de مروان ، أسماء isimleri terhim edilmiş ve sondan
ikişer harfi atılmış olup onları izleyen son harfin harekesi de olduğu gibi
bırakılmıştır.

Ancak يَا تَيْمَ تَيْمَ عَدِي şeklinde münada olan ismi tekid etmek için
muzaf olarak tekrarlayan bazı ifadelerde, يَا طَلْحَةَ gibi, sondan ة harfinin
hazfedilmediği de olmaktadır.

"Ey anacığım! كَلِّينِي لَهُمْ يَا أُمَيْمَةَ نَاصِبٍ - وَلَيْلٍ أَقَاسِيهِ بَطِيئِ الْكَوَاكِبِ
Bir türlü bitmeyen bu uzun gecede beni başıma gelen derdimle başbaşa
bırak!".

Ancak yazar, ismi bu şekilde muzaf olarak mansub getirmek yerine,
merfu münada olarak okumanın daha iyi olduğunu söyleyerek tercihini
yapmaktadır.

Bu izafeti vurgulamak için muzafun ileyhinin başına, şu beyitte
olduğu gibi, meksur bir lam harfinin geldiği de olmaktadır.

"Amir قَالَتْ بَنُو عَامِرٍ خَالُوا بَنِي أُسَدٍ - يَا بُؤْسَ لِجَهْلٍ ضَرَّارًا لِأَقْوَامِ
oğulları,Esed oğullarıyla birlik olmayı bırakın, cehalet ne kötüdür, bazı
kavimlere çok zarar vermektedir, dediler".²⁴⁹

Marife ve Nekre:

Belli bir kişiyi kastetmeyen ve cinsin tümünü kapsayan isimlere nekre, belli bir kişiyi belirten isimlere de marife denildiğini açıkladıktan sonra, nekre ve marife isim çeşitlerini de açıklamaktadır. "Bir nevi yılan", "Çakal" gibi isimlerin marife olduğu, ancak "İki yaşındaki deve", "Belli yaşlarda deve isimleri" gibi isimlerin nekre olduğu, bunların başına ancak Al takısı getirilerek marife yapılacağını söylemekte ve şu beyitlerle istişhad etmektedir;

"İki yaşındaki deve ipe bağlanıp koşturulduğu zaman, sekiz yaşındaki güçlü deve ile yarışamaz".
 وَاِبْنُ اللَّبُونِ إِذَا مَا لُزَّ فِي قَرْنٍ - لَمْ يَسْتَطِعْ صَوْلَةَ الْبُزْلِ الْقِنَاعِيْسِ

"İki yaşından büyük deve bir yaşındaki deveden üstün olduğu gibi, Nehşel kabilesinin Fukaym kabilesinden üstün olduğunu gördük"²⁵⁰
 وَجَدْنَا نَهْشَلًا فَضَلَّتْ فُقَيْمًا - كَفَضَّلِ ابْنَ الْمَخَاضِ عَلَى الْفَصِيلِ

Her iki beyitte de مَخَاضٌ ، لَبُونٌ isimlerinin başına ال takısı getirilerek marife yapıldığı görülmektedir.

رَبُّ ، كَمْ kelimelerinin nekre olduğu ve ancak nekre kelimelerden sonra geldiğini belirteek رُبٌّ için şu beyitle istişhad etmektedir:

"Nice insan sizi sevdiğimiz için bize gıpta etmektedir, halbuki yerimizde olsaydı karşılaştığımız ilgisizlik ve mahrumiyetle karşılaşırdu"²⁵¹.
 يَا رَبُّ غَايِبِنَا لَوْ كَانَ يَطْلُبُكُمْ - لَأَقَى مُبَاعِدَةً مِنْكُمْ وَحَرِمَانًا

Yazar, رُبُّ kelimesinin nekre olduğunu göstermek için zamire muzaf olmakla marifelik kazanmış olması gereken غَايِبٌ kelimesini yine de nekre olarak kabul etmektedir. Kitabı tahkik eden Ali Tefvik el-Hamed

250- el-Cumel, 178-179.

251- el-Cumel, 180-181.

de onun bu uygulamasına katılmaktadır.²⁵²

"Marife bir isme muzaf olan nekrenin marifelik kazandığı" kuralına aykırı gibi görünmekle beraber رَبُّ kelimesinin Arap dilinde hep nekre isimlerin başına geldiği gözönünde bulundurulursa, yazarın ve muhakkikin dediğinin doğruluğu anlaşılır.

Şart ve Cevap:

Şart ve cevap fiilleri arasına مَنْ يَخْرُجُ يَرْكَبُ أَخْرَجَ مَعَهُ örneğinde olduğu gibi muzari başka bir fiil gelecek olursa, o fiilin merfu okunacağını ve bunun مَنْ يَخْرُجُ رَاكِبًا أَخْرَجَ مَعَهُ anlamında olduğunu belirterek şu beyitle istişhad etmektedir:

"Ne متى تَأْتِي تَعْشُوْا إِلَى ضَوْءِ نَارِهِ — تَجِدُ خَيْرَ نَارٍ عِنْدَهَا خَيْرٌ مُوقِدٍ zaman ateşinin ışığına doğru kendisine gelersen, en hayırlı ateşin başında en hayırlı yakıcı olduğunu görürsün". Beyitte şart ile cevap fiilleri arasına gelmiş يَعْشُوْ fiili görüldüğü gibi merfu olmuştur.²⁵³

Şart isminin başına إِنَّ gibi bir amil geldiği taktirde şart anlamının kalmadığını ve cevap fiilinin meczum değil, merfu okunduğunu söyleyerek إِنَّ مَنْ يُكْرِمُنِي أَكْرَمُهُ وَأَحْسِنُ إِلَيْهِ ، إِنَّ مَنْ يُحْسِنُ إِلَيَّ أَحْسِنُ إِلَيْهِ gibi örnekler vermektedir.

Ama إِنَّ harfinden sonra gelen şart isminin cezmetmesi isteniyorsa, إِنَّهُ مَنْ den sonra zamiri şan denilen هـ zamirinin getirilmesi gerekir. يَأْتِ رَبَّهُ مُجْرِمًا فَإِنَّ لَهُ جَهَنَّمَ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيَى "Şüphesiz kim Rabbine günahkar olarak varırsa, cehennem sırf onun içindir ne ölür, ne de yaşar"²⁵⁴ ayetinde olduğu gibi.

252- el-Cumel, 181, dipnot.

253- el-Cumel, 214.

254- Taha, 74.

Fakat şiirde zaruretten dolayı bu zamirin mahzup olabileceğini belirterek ona da bir beyitle misal getirmektedir.

"Kim birgün kiliseye
 girese, içinde yaban öküzleri "gibi adamlar" ve ceylanlar "gibi kızlar"
 görür".²⁵⁵

Şart edatlarından *إِذْمَا*, *مَهْمَا* için şu beyitlerle istişhad etmektedir.

وَمَهْمَا تَكُنْ عِنْدَ امْرِئٍ مِنْ خَلِيْقَةٍ - وَلَوْ خَالَهَا تَخْفَى عَلَى النَّاسِ تُعْلَمُ
 "Kişinin huyu ne olursa olsun, insanlardan saklı kaldığını düşünse bile,
 mutlaka açığa çıkar".

"Rasulün
 yanına geldiğin zaman, meclis sakin olduğunda, üzerine bir hak olarak
 ona söyle".

"Öyle ki
 ne taraftan binersen ayağının altında bir kararsızlık olduğunu görürsün"²⁵⁶

Sonuna *إِذْ* harfi gelmedikçe *إِذْ* kelimesinin şart anlamında kullanılamayacağını, ama *إِذَا* kelimesinin şiirde şart anlamında kullanılabileceğini belirterek şu beyitle istişhad etmektedir.

إِذَا قَصُرَتْ أَسْيَافُنَا كَانَ وَصْلُهَا _____ خُطَانًا إِلَى أَعْدَائِنَا فَتَنْصَارِبُ
 "Kılıçlarımız kısa gelirse, adımlarımızla düşman üzerine yürür ve
 çarpışırız"²⁵⁷.

Yazar, işlediği konuda geçen harflerin veya isimlerin tümü için değil, sadece bazıları için misaller vermektedir. Mesela nida harflerinin

255- el-Cumel, 214-215.

256- el-Cumel, 215-216.

257- el-Cumel, 216-217.

ancak bazısı için misaller verdiği gibi, şart edatlarından da anak bazaları için misaller vermektedir. Bu uygulaması hemen hemen bu türden olan bütün konularda görülmektedir.

فَعَالٍ Vezninde Gelen İsimler:

Bu vezinde gelen isimlerin dört çeşit olduğunu belirterek hangi anlamlarda kullanıldıklarını açıklamakta ve şiirle istişhad etmektedir.

a-Emir kipi اِفْعَلُ anlamında:

Bununla ilgili misaller verdikten sonra şu beyitle istişhad etmektedir:

"Zırhı çok iyi dolduruyorsun, çağrıldığın zaman in ve diğer insanlar gibi kaç".
وَلَنِعْمَ حَشْوُ الدَّرْعِ أَنْتَ إِذَا — دُعِيتَ نَزَالٍ وَلِجَّ فِي الدُّعْرِ

b-يا فجارٍ، يا غدارٍ gibi munada anlamında: Bunun için de yazar misaller vermektedir.

c-فَاعِلَةٌ vezninden çevrilerek فَعَالٍ vezninde getirilen özel isimler: حَازِمَةٌ، قَاطِمَةٌ، رَاقِشَةٌ، حَذَامٌ، قَطَامٌ، رَقَاشٍ، غَلَابٍ، غَالِبَةٌ şeklindedir.

d-مَيْسِرَةٌ gibi vezinlerden çevrilerek فَعَالٍ vezninde getirilen mastarlar: يَسَارٍ، فَجَارٍ gibi. Bunun için şu iki beyitle istişhad etmektedir:

"Aramızda işbirliği yapacağımızı belirtmiştik, fakat ben sözümü tuttuğum halde, sen sözünde durmadın".
إِنَّا اقْتَسَمْنَا خُطَّتَيْنَا بَيْنَنَا — فَحَمَلْتُ بَرَّةً وَأَحْتَمَلْتُ فَجَارٍ

"Bekle, فَقُلْتُ امْكُثِّي حَتَّى يَسَارَ لَعَلَّنَا — نَحُجُّ مَعًا، قَالَتْ أَعَامًا وَقَابِلُهُ belki zengin olur beraber hacca gidelim, dedim. İki yıl üstüste mi? dedi"²⁵⁸.

Örneklerde de gördüğümüz gibi yazar şiirle çokça ihticac etmektedir. Bu şiirler öğrenciler tarafından misal olarak ezberlenmekte, hem okuma, hem yazmada örnek olarak kullanılmaktadır. Aynı zamanda zengin bir müfredat kazandırdığı da unutulmamalıdır.

Ez-Zeccâcî, ayet ve şiirlerle çokça istişhad ettiği halde mesellerle çok az istişhad etmektedir. Bunları kitabın kimi sayflarında görmek mümkündür. Mesela كَار fiilinin kullanılışı ile ilgili iki meseli örnek getirmektedir.²⁵⁹

d-Müşkil İbareleri Açıklayıp İrab Etmesi:

Ez-Zeccâcî, kitabını öğretim amacıyla yazdığını belirtmekte, bunu sağlamak için de kitapta bol bol örnekler vermekte, kapalı ve öğrenciler için anlaşılması zor gelecek ibarelerin tahlil ve irabını yapmaktadır. Bunun öğrenciler için bir kolaylık sağladığı şüphesizdir. Hatta bununla da kalmayarak zaman zaman tartışmalara girmekte ve sözkonusu ifadenin başka söyleniş şekillerini de getirerek öğrencilerin önünde ufku genişletmeye çalışmaktadır.

Ne var ki Arapçanın dil felsefesini, amil- mamul ve illet durumlarını henüz kavramamış bir öğrenci için değişik ifade şekilleri tartışmasını yapmak ve muhtelif irab şekilleri üzerinde durmak herhalde başarılı bir metod değildir. Yalnız her şeyi kendi zaman ve şartlarında değerlendirmek gerektiği ölçüsünü gözönünde bulundurarak diyebiliriz ki

kitabın yazıldığı dönem gözü ile baktığımızda bunu fazla yadırgamamak gerekir.Şimdi müşkil ibareleri tahlil ve irab etmesine misaller vereceğiz.

Failin Mevsul İsim Olması:

Ez-Zeccâcî, mevsulisimlere sılave nakıs isim adını vermektedir. Fail olabilen kelime çeşitlerinden birinin de mevsul isimler olduğunu belirterek **أَعْجَبَ زَيْدًا مَا كَرِهَ عَمْرُو** gibi örnek vermektedir. Sonra bu örneğin tahlilini yaparak şöyle devam etmektedir:

"Fiilden etkilendiği için **زيدا** isimini nasbedersin. **ما** ise ref' mahallindedir. Çünkü faildir. Ancak bir sıla ve aidle tamamlanan nakıs "mevsul" bir isimdir. Bundan dolayı irab edilmez. Onun sılası **كَرِهَ عَمْرُو** cümlesidir. Ona dönen zamir ise, **كره** fiilinde bulunan zamirdir.İstersen zamiri açığa çıkarıp **كَرِهَهُ عَمْرُو** diyebilirsin. Cümlenin tam takdirini yapacak olursak, **أَعْجَبَ زَيْدًا الشَّيْءُ الَّذِي كَرِهَهُ عَمْرُو** şeklinde olur."²⁶⁰

Sıfatın Birden Fazla Olması:

Yazar bu konuda birtakım takdirlere gitmekte ve çözümler yaparak şöyle demektedir:

"Sıfat "na't"lar birden fazla ise, istersen onları mevsuf isme tabi yaparsın, istersen ondan ayırır ve **أَعْنِي** filini takdir ederek nasbedersin yahut mubteda takdir ederek merfu okursun. Mesela, **مَرَرْتُ بِإِخْوَتِكَ**, **العقلاء الكرام** - **الظرفاء الكرام العقلاء** cümlesinde geçen **العقلاء الكرام** kelimelerini mecrur, mansub veya merfu okumak gibi. Mecrur olursa, isme tabi olur.

Mansub olursa, أعني fiilinin mefulu olur. Merfu olursa, mubteda olarak mukadder هم zamirinin haberi olur. İstersen, bazılarını mevsufa tabi kılar,diğerini ayırırısın.İstersen bazı sıfatları birbirine atfedersin.

لَا يَبْعَدُنْ قَوْمِي الَّذِينَ هُمْ - سُمُّ الْعُدَاةِ وَأَفَةُ الْجُزْرِ
النَّازِلِينَ بِكُلِّ مُعْتَرِكٍ - وَالطَّيِّبُونَ مَعَاقِدَ الْأُزْرِ

"Düşmanın zehiri ve büyük develerin afeti olan, her savaşa katılan ve en güzel destek anlaşmaları yapan halkım sakın uzaklaşmasın"²⁶¹.

İkinci beyitteki النازلون - الطيبون kelimeleri üç takdire göre değişik şekillerde okunmaktadır.

Yazar, zamirler dışında bütün isimlerin sıfatla nitelebileceğini belirttikten sonra maktu' na't konusundaki ihtimalleri sıralamaya devam ederek şöyle demektedir:

"Sıfatla nitelenen isimlerin irabı veya onları etkileyen amiller farklı olursa yahut marife ile nekre bir arada gelirse, sıfatları bir araya getirilmez. Mesela قَامَ زَيْدٌ وَرَأَيْتُ أَبَاكَ الْعَاقِلِينَ - وَالْعَاقِلَانَ gibi. Sıfatın mansub okunması, أعني fiilinin takdirine göre olmaktadır. Merfu okunması ise, gizli bir mubtedanın haberi kabul edilmesine göre olmaktadır. مَرَرْتُ بِزَيْدٍ العاقلان misalinde de durum bu şekildedir. Burada da العاقلان kelimesi merfu, mansub ve mecrur okunabilmektedir.

Yine iki isim değişik iki yönden mansub, merfu veya mecrur gelirse, onların sıfatları bir şekilde gelmez. Mesela, قَامَ زَيْدٌ وَهَذَا مُحَمَّدٌ الْعَاقِلَانَ ، مَرَرْتُ بِمُحَمَّدٍ وَدَخَلْتُ إِلَى أَخِيكَ الْكَرِيمِينَ ifadelerinde mevsufların sıfatları bir olmaz. أعني fiili takdir edilerek mansub veya mukadder mubtedanın haberi olarak merfu okunur."²⁶²

261- el-Cumel, 15.

262- el-Cumel, 16.

أَنْ Okunduğu Yerler:

Yukarıda belirtilen yerler dışında أَنْ okunur. أَنْ ve etkilediği isim ve haberi merfu, mansub, mecrur mahallinde kabul edilir. Halbuki إِنَّ harf olup bulunduğu yerin merfu, mansub veya mecrur mahallinde olduğu söylenmez.

بَلَّغْنِي أَنْ زَيْدًا مُنْطَلِقُ için أَنْ ve devamı ref' mahallindedir. بَلَّغْنِي أَنْ زَيْدًا مُنْطَلِقُ takdirindedir.

عَجِبْتُ مِنْ أَنْتَ مُنْطَلِقُ cümlesinde de أَنْ ve devamı cer mahallindedir. عَجِبْتُ مِنْ أَنْتَ مُنْطَلِقُ takdirindedir.

كَرِهْتُ أَنْتَ مُنْطَلِقُ ، ظَنَنْتُ أَنْ عَبْدَ اللَّهِ خَارِجٌ ، حَسِبْتُ أَنْ عَبْدَ اللَّهِ مُقِيمٌ cümlelerinde de أَنْ ve sonrası nasb mahallindedir. Benzerleri de bu şekildedir.²⁵³

Görüldüğü gibi ez-Zeccâî, mahalli irab ve takdirler üzerinde çokça durmaktadır. Halbuki kitapta mahalli irab konusu bir konu olarak daha önce işlenmediği gibi, sonra da işlenmemektedir.

Kasem Harfleri:

Kasemle ilgili değişik meselelere değindikten sonra kasem harflerinin kullanışı ile ilgili olarak şu açıklamalarda bulunmaktadır:

و- ب harfleri kasem edilen her ismin başına gelirler. ت harfi ise sadece الله isminin başına gelir. Kasemin cevabının başına gelen ل harfi de ancak taaccub ifade eden yeminlerde gelir. بِحَيَاتِكَ ، وَأَخْرُجَنَّ ، بِحَيَاتِكَ ، وَأَخْرُجَنَّ demek gibi. تَحْيَاتِكَ demek caiz değildir.

Asıl olan ب harfidir. Çünkü cer harflerindedir. و harfi ب harfinden bedeldir. İkisi de dudak harflerinden olduğu içi birbirinin yerine gelmesi caizdir. ت harfi ise, و harfinden bedeldir. تَكَأُ، تُخْمَةُ، تُرَاثُ gibi kelimelerde yer değiştirdikleri gibi. Çünkü bu kelimeler وَرِثَ، أُتْخِمْتُ، تَوَكَّأْتُ kelimelerinden gelmedir.

Hatta kasem edilen isim mecrur değil, mansub da gelebilir. Mesela, أَلْزِمُ نَفْسِي أَمَانَةَ اللَّهِ gibi. Sanki burada أَمَانَةَ اللَّهِ gibisi. Sanki burada أَمَانَةَ اللَّهِ gibisi. Kasem edilen her ismin başından cer harfi düştüğü takdirde mukadder bir fiille mansub okunur. أَلْزِمُ نَفْسِي أَمَانَةَ اللَّهِ gibisi. Burada أَحْلِفُ بِاللَّهِ takdirindedir."²⁶⁴

كَمْ kelimesi:

Bu kelimenin istifhamiyye ve haberiye olmak üzere iki görev yaptığını, istifhamiyye olduğu zaman tenvinli sayı konumunda bulunduğunu ve mebni olup mahallen irab edildiğini belirttikten sonra misaller vermekte ve irabını şöyle yapmaktadır:

رَجُلًا. Burada كَمْ mubteda olup mahallen merfudur. كَمْ رَجُلًا عِنْدَكَ؟ ise, mansub olup temyizdir. عِنْدَكَ de haberdur. Bu cümle رَجُلًا عِشْرُونَ رَجُلًا؟ أُمَّلَاتُونَ رَجُلًا عِنْدَكَ؟ ve benzeri takdirindedir.

Yine كَمْ غُلَامًا مَلَكَ؟ cümlesinde كَمْ kelimesi، مَلَكَ fiilinin mefulu olarak mahallen mansubdur. Cümle مَلَكَ عِشْرِينَ غُلَامًا مَلَكَ؟ takdirindedir.

Yine كَمْ رَجُلًا قَصَدَكَ؟ cümlesinde كَمْ kelimesi mubteda olup mahallen merfudur. İstifhamiyye olduğu zaman daima kendisinden sonra

gelen mansub isim temyizi olur. Ama كم kelimesinin başına cer harfi gelirse o zaman bu isim بِكُمْ دَرَهُمَا إِشْتَرَيْتَ ثَوْبَكَ ؟ cümlesinde olduğu gibi temyiz olarak mansub veya بِكُمْ دَرَهُمَ إِشْتَرَيْتَ ثَوْبَكَ ؟ cümlesinde olduğu gibi gizli bir مِنْ harfinin takdir edilmesiyle mecrur okunabilir.

Mansub okunduğunda أَبْعَثْرِيسَنَ دَرَهُمَا إِشْتَرَيْتَ ثَوْبَكَ ؟ takdirinde olur. Mecrur okunduğunda da بِكُمْ مِنْ دَرَهُمَ إِشْتَرَيْتَ ثَوْبَكَ ؟ takdirinde olur.....

كم kelimesinden sonra marife bir isim gelirse, merfu okunur ve temyizi mahzuf kabul edilir. Mesela, كَمْ مَالِكَ ؟ كَمْ غِلْمَانِكَ ؟ Burada كم mubteda olarak merfu, ondan sonra gelen merfu isimler de haberdur. Bunlar كَمْ دَرَهُمَا مَالِكَ ؟ كَمْ غِلْمَانًا غِلْمَانِكَ ؟ takdirindedir²⁶⁵.

حتى Kelimesi:

Bu kelimedenden sonra gelen ismin merfu ve mansub okunduğunu belirterek سِرْتُ حَتَّى أُدْخِلَ الْمَدِينَةَ - حَتَّى أُدْخِلَ الْمَدِينَةَ örneklerinde niçin bu şekilde okunduğunu şöyle açıklamaktadır:

Merfu okunması iki şekilde olur:

a-Yürüme ve şehre girmenin birlikte olması. Sanki cümle سِرْتُ فَدَخَلْتُ takdirindedir. حتى kelimesinden sonra mazi fiil ve ف harfinin getirilebildiği her yerde ondan sonra gelen isim merfu okunur.

265- el-Cumel, 134-138. كَمْ مَالِكَ için yapılan çözümlene yanlıştır. Doğrusu, كم mukaddem haber, ondan sonra gelen merfu isimler ise muahhar mubteda olmasıdır, çünkü anlam ancak bu şekilde doğru olmaktadır.

كَيْفَ أَخُوكَ صَانِعٌ - صَانِعًا gibi.

Ama مَتَى عَمَرُوا شَاخِصٌ ؟ هَلْ أَخُوكَ سَائِرٌ ؟ gibi anlamın ancak ikinci ismin gelmesiyle tamam olduğu cümlelerde ikinci ismi merfu dışında okumak caiz değildir. Araplardan ما harfini etki ettirmeyerek إِنَّمَا زَيْدًا قَائِمٌ gibi harflerini amel ettirenler de vardır.²⁶⁷ لَعَلَّمَا بَكَرًا مُقِيمٌ , لكنَّ , لَعَلَّمَا بَكَرًا مُقِيمٌ

Soru İsminin Başındaki Fiilden Etkilenmemesi:

Soru kelimelerinden bazılarının, başına gelen muteaddi fiillerden etkilenmediğini ve mubteda- haber olarak irab edildiğini belirterek misaller vermektedir. قَدْ عَلِمْتُ أَزِيدُ عِنْدَكَ أَمْ عَمْرٌ ، قَدْ عَرَفْتُ أَيُّهُمْ عَبْدُ اللَّهِ ، قَدْ عَلِمْتُ أَبُو مَنْ أَنْتَ gibi. Bu cümlelerde أَيُّ ، مَنْ ، أْ kelimelerinde önceki fiiller etki etmemektedir. Yine أما تَرَى أَيُّ بَرَقَ هَاهُنَا cümlesinde de durum böyledir. Nitekim ²⁶⁸ "Sonra da iki gruptan (Ashab-ı Kehf ile hasımlarından) hangisinin kaldıkları müddeti daha iyi hesap edeceğini görelim diye..." âyetinde de أَيُّ mubteda ve merfu olup نعلم fiili onu etkilememiştir.

Ancak daha sonra etkileyen bir fiil gelirse, onun mefulu olarak mansub olur. قَدْ عَرَفْتُ أَيُّهُمْ قَصَدَتْ cümlesinde أَيُّ kelimesisonra gelen وَسَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيُّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ²⁶⁹ fiili ile mansub olmuştur. "Haksızlık edenler, hangi dönüşe (hangi akıbeta) döndürüleceklerini yakında bileceklerdir." âyetinde de أَيُّ kelimesi baştaki سيعلم fiili ile değil, sora gelen يَنْقَلِبُونَ fiili ile mansub olmuştur.

267- el-Cumel, 302-304.

268- Kehf, 12.

269- Şuara, 227.

Ez-Zeccâcî, أَزِيدُ عِنْدَكَ أَمْ عَمْرُ ؟ cümlesinde soru hemzesinden sonra قَدْ عَلِمْتُ أَزِيدًا ضَرَبْتَ أَمْ زِيدٌ kelimesi mubteda olarak merfu olmuş iken, ضَرَبْتَ أَمْ عَمْرًا cümlesinde ضَرَبْتَ fiili ile mansub olmuştur, demektedir.²⁷⁰

e-Takdir ve Teviller Yapması:

Ez-Zeccâcî, kitabını öğretmek amacıyla yazdığını söylemekle beraber çok yerde gereksiz takdir ve teviller yapmaktadır. Bu takdir ve teviller yarar sağlamaktan çok, herhalde öğrenmeyi engelleyen bir etken olmaktadır. Yaptığı bu nevi takdir ve tevillerden bazı örnekler vereceğiz.

ل Harfinin Haberinin Başına ا Harfinin Gelmesi:

Ez-Zeccâcî, burada birtakım ihtimallere ve varsayımlara dayanarak bazı açıklamalar yapmakta ve şöyle demektedir:

"Fiile benzeyen harflerden sadece ا harfinin haberinin başına ل harfi gelir. ا harfinin getirilmesi serbesttir....

ا harfi cümleyi tekid etmek için geldiği gibi, bu lam da haberi tekid etmek için gelir. Bazıları bu tür ifadenin olumsuzdan sonra geldiğini söyler. Sanki birileri مَا زِيدٌ قَائِمًا demiş, ona karşı ا زِيدًا قَائِمٌ denilmiş ve cümlesinde olumsuzluğu belirtmek için م harfini getirmesine karşılık, olumluyu belirtmek için ا harfi getirilmiştir.

Birisi مَا زِيدٌ بِقَائِمٍ derse, ona karşılık olarak da ا زِيدًا لَقَائِمٌ denir. Cümlede م harfine karşılık ا ve ب harfine karşılık da ل harfi getirilmiş

olmaktadır."²⁷¹ Halbuki bu delilden yoksun bir varsayımdan başka bir şey değildir.

Fiile benzeyen diğer harflerden bazılarına değindikten ve haberlerinin başına ل harfinin gelmemesinin sebebini açıkladıktan sonra şöyle devam etmektedir:

"Atıf yaparken **عَمْرُو** diyerek **عَمْرُو** kelimesini merfu veya mansub okuyabilirsiniz. **زَيْدَا** ismine matuf olduğu için mansub okunur. Şu üç yoldan biri ile de merfu okunabilir.

a- **قَائِمٌ** kelimesinde gizli fail olan zamire atfedilmiştir. En güzeli zamiri tekid ederek **عَمْرُو هُوَ قَائِمٌ هُوَ وَعَمْرُو** şeklinde söylemektir.

b- **إِنْ** gelmeden önceki yerine atfedilmiştir. Çünkü bu harf merfu olan mubteda ve haberin başına gelmiştir, anlamı da değiştirmiş değildir. Onun için **عَمْرُو** ismi, bu isim cümlesinin mahalline atfedilmiş olur. Bu durum şu atıflara benzemektedir:

مَا زَيْدٌ بِجَبَانَ وَلَا بِخَيْلٍ Cümlede **بَخِيلٍ** ismi, **جَبَانَ** ismi üzerine atfedilmiş ve mecrur okunmuştur.

مَا زَيْدٌ بِجَبَانَ وَلَا بِخَيْلًا. Cümlesinde ise, **بَخِيلٍ** ismi, **ب** harfinin dahil olduğu **جَبَانَ** isminin mahalline atfedilmiş olur. Çünkü **ب** harfi gelmeden önce **جَبَانَ** ismi, **مَا** harfinin haberi olarak mansubtu. Bu atfa örnek şu beyitte de geçmektedir:

مُعَاوِيَةَ إِنَّنَا بَشَرٌ فَأَسْجِحُ - فَلَسْنَا بِالْجِبَالِ وَلَا الْحَدِيدِ (Ey Muaviye! Bize yumuşak davran, çünkü biz insanız, dağ veya demir değiliz). **حَدِيدٍ** kelimesi, **لَيْسَ**'nin haberi olup nasb mahallinde gelen **جِبَالٍ** kelimesinin mahalline atfedilmiştir.

c-İbtidaiyye cümlesinin mubtedası kabul ederek merfu okumak ve ona ayrı bir haber takdir etmek. **إِنَّ زَيْدًا قَانِمٌ وَعَمْرٌ قَانِمٌ** Önceki haber kendisine delalet ettiği için ikinci haber mahzup olabilir.

Nitekim **أَنَّ اللَّهَ بَرِيٌّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ** ²⁷² "Allah ve Rasûlü müşriklerden uzaktır." âyetinde **رَسُولُهُ** kelimesi mansub ve merfu okunmuştur. Mansub okuyanlar **اللَّهُ** kelimesine atfederek okumuşlardır. Merfu okuyanlar ise, şu üç yoldan birine göre merfu okumuşlardır:

a- **إِنَّ** harfi gelmeden önce mubteda olan **اللَّهُ** kelimesinin mahalline atfederek.

b- **بَرِيٌّ** kelimesinin zamiri olan **هُوَ** kelimesine atfederek.

c-Haberi mahzup yeni bir mubteda kabul ederek.²⁷³

Nâib-i Fâil:

Ez-Zeccâcî, nâib-i fâile "**مَا لَمْ يُسَمَّ فَاعِلُهُ**" adını vermektedir. Kufe Ekolü bu ifadeyi meçhul fiil için kullanır.²⁷⁴ Bunun temel kurallarını açıklamadan ve meçhul fiilin değişik kiplerden nasıl geldiğini belirtmeden önce hemen misaller üzerinde anlatmaya geçerek şöyle demektedir:

"**سَيَّرَ بِزَيْدٍ يَوْمَانِ فَرَسَخَيْنِ**" dersin ve **يَوْمَيْنِ** kelimesini failin yerine geçirirsin, **فَرَسَخَيْنِ** kelimesini de zarf olarak, istersen mefulun bihe benzer sayarak nasbedersin.

İstersen, **سَيَّرَ بِزَيْدٍ يَوْمَيْنِ فَرَسَخَانِ** dersin ve aynı izahla **فَرَسَخَانِ** kelimesini merfu, **يَوْمَيْنِ** kelimesini de mansub okursun.

272- Tevbe, 3.

273- el-Cumel, 54-56.

274- Bkz. el-Ferrâ, Maani'l-Kur'an, 1/146, 301.

İstersen سَيَّرَ بَزِيدٍ يَوْمَيْنِ فَرَسَخَيْنِ şeklinde ikisini de mansub okursun, بَزِيدٍ kelimesini de failin yerine geçen yaparsın. O zaman lafzan mecrur, ama tevilde merfu olur. Tıpkı مَا جَاءَنِي مِنْ أَحَدٍ cümlesine benzer. Burada أَحَدٍ kelimesi mecrur da olsa, faildir. Nitekim kurra مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ şeklinde إِلَهٍ kelimesinin bulunduğu yere bakarak sıfatı olan غَيْرُهُ kelimesini merfu okumuşlardır.

ضَرَبَ بَزِيدٌ ضَرْبَ شَدِيدٍ cümlesinde زِيدٌ kelimesi mecrur olduğu için بَزِيدٌ failin yerine geçmiş olur. Ne var ki sıfatla nitelenen masdarın merfu olması daha güzeldir. Çünkü isme yakın olur. Mansub okunması da caizdir. Nitekim Kur'an'da ²⁷⁵ فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ نَفْخَةً وَاحِدَةً "Artık Sûr'a bir defa üflendiği" şeklinde gelmiştir.

Ama masdarın sıfatı getirilmezse, mansub okunur ve merfu olması çirkin olur.(.....)

أُعْطِيَ بِالْمُعْطَى دِينَارَيْنِ ثَلَاثُونَ دِينَارًا (İki dinar verilen kişiye otuz dinar verildi) cümlesinde الْمُعْطَى kelimesi ب ile meşgul olduğu için ثَلَاثُونَ kelimesi merfu olmuştur. الْمُعْطَى kelimesinde nâib-i fâil yerine geçen bir zamir vardır. Onun için دِينَارَيْنِ kelimesi mansub gelmiştir.

دِينَارَانِ أُعْطِيَ بِالْمُعْطَى بِهِ دِينَارَانِ ثَلَاثَيْنِ دِينَارًا Yine دِينَارَانِ kelimesi merfu olmuştur. Çünkü الْمُعْطَى kelimesinde bulunan zamir ب harfiyle meşgul olmuştur. ثَلَاثَيْنِ kelimesi de mansub olmuştur. Çünkü الْمُعْطَى kelimesini nâib-i fâil yaptın ve ب ile meşgul etmedin.

Ama **أَعْطِيَ بِالْمُعْطَى بِهَ دِينَارَانِ ثَلَاثُونَ دِينَارًا** deseydin, ikisini de merfu okurdun. Çünkü hem **المُعْطَى** kelimesi, hem içerdiği zamir **ب** ile meşgul olmuştur. **ب** ile meşgul etmeseydin ikisini de nasbeder ve **أَعْطِيَ الْمُعْطَى** derdin. Benzerleri de bu şekildedir.....²⁷⁶

Görüldüğü gibi ez-Zeccâcî meçhul fiili ve nâib-i fâili anlatmak yerine, bir dizi takdir ve teviller yaparak örnekler üzerinde açıklamalar yapmakta ve hiç de öğretici olmayan bir metod izlemektedir. Üstelik verdiği misal öğretici olmaktan çok, kendisi bir problem oluşturacak türdendir. Yazar, **مَا لَمْ يَسْمَ فَاعِلُهُ** adını verdiği nâib-i fâil konusunu bu şekilde bilmecemsi örnekler üzerinde anlatmaya devam etmektedir.

Sıfat-1 Müşebbehe:

Sıfat-1 müşebbehe konusunu anlatırken misal verdiği **مَرَرْتُ بِرَجُلٍ حَسَنٍ وَجْهَهُ** cümlesinde **حَسَنٍ** kelimesinin **رَجُلٍ** kelimesinin sıfatı olmasını ve değişik şekillerde okunabileceğini şöyle açıklamaktadır:

1-Yukarıdaki örnekte olduğu gibi **حَسَنٍ** kelimesini **رَجُلٍ** kelimesinin irabına uygun olarak okumak.

2-**مَرَرْتُ بِرَجُلٍ حَسَنٍ وَجْهَهُ** şeklinde **رَجُلٍ** kelimesini **ب** harfi ile mecrur, **حَسَنٍ** kelimesini onun sıfatı yaparak faili durumundaki **وَجْهَهُ** kelimesine muzaf olarak getirmek. Aslında bu, **مَرَرْتُ بِرَجُلٍ حَسَنٍ وَجْهَهُ** takdirindedir. Yukarıdaki ifade bunun yerini tutmaktadır.

3- مَرَرْتُ بِرَجُلٍ حَسَنٍ الْوَجْهَ-3 şeklinde حسن kelimesini tenvinli meksur ve الوجه kelimesini mefulun bihi gibi sayarak mansub okumak. Marife olduğu için الوجه kelimesi teyviz yapılamaz. Çünkü teyviz ancak nekre bir kelime olur.

4- مَرَرْتُ بِرَجُلٍ حَسَنٍ وَجْهًا-4 şeklinde وجها kelimesini teyviz olarak mansub okumak. Nekre olduğu için teyviz olabildiği gibi, mefulun bihe benzer de kabul edilebilir.

5- مَرَرْتُ بِرَجُلٍ حَسَنٍ وَجْهٍ-5 şeklinde حسن kelimesini muzaf ve mecrur, وجه kelimesini de muzafun ileyhi olarak tenvinli mecrur okumak gibi.

6- مَرَرْتُ بِالرَّجُلِ الْحَسَنِ الْوَجْهَ-6 şeklinde رجل kelimesini ال takısı getirerek marife yapmak, الحسن kelimesini onun sıfatı yapmak, الوجه kelimesini mefulun bihe benzer sayarak mansub okumak. Tıpkı مَرَرْتُ بِالرَّجُلِ الضَّارِبِ الْغُلَامَ ، وَالْمُكْرِمِ الْأَبِّ demek gibi.

7- مَرَرْتُ بِالرَّجُلِ الْحَسَنِ الْوَجْهَ-7 şeklinde الرجل الحسن kelimesini kelimesinin sıfatı ve الوجه kelimesinin muzafı yapmak. Başında ال takısı olmakla beraber الحسن kelimesi muzaf olmuştur. Arapçada ال takısı ve izafetle marife olan bir ismin muzaf olabildiği tek yer burası ve benzeridir.

8- مَرَرْتُ بِالرَّجُلِ الْحَسَنِ وَجْهًا-8 şeklinde nekre olan وجها kelimesini teyviz veya mefulun bihi gibi kabul etmek. Fakat مَرَرْتُ بِالرَّجُلِ الْحَسَنِ وَجْهٍ diyerek حسن kelimesini hem ال takısı ile, hem izafetle marife getirmek caiz olmaz. Bunun caiz olması için muzaf ve muzafun ileyhi kelimelerinin ikisinin de ال takılı olması gerekir. الحسنِ الْوَجْهِ ، الْكَثِيرِ

المال gibi. Ama birincinin başında ال takısı olduğu halde ikincinin başında yoksa izafet bozulmuş olur. Fakat birincinin başında ال takısı olmayıp ikincinin başında varsa, izafet her zaman caiz olur.

رجل حسن kelimesini مَرَرْتُ بِالرَّجُلِ الْحَسَنِ وَجْهَهُ-9 şeklinde kelimesinin sıfatı yapmak ve وجهُ kelimesini onunla merfu yapmak gibi.

رجل حسن kelimesini مَرَرْتُ بِالرَّجُلِ الْحَسَنِ الْوَجْهَهُ-10 şeklinde kelimesinin sıfatı yapmak, الوجهُ kelimesini de onunla merfu okumak ve الوجه kelimesinden sonra رجل kelimesine bir zamir göndermek. O zaman cümle مَرَرْتُ بِالرَّجُلِ الْحَسَنِ الْوَجْهَهُ مِنْهُ takdirinde olur. İfadede ona delalet eden şeyler olduğu için bu zamiri gizlemek caizdir.

Kufeliler burada ال takısının muzafun ileyhinin yerini tuttuğunu söylerler. أما عَبْدُ اللَّهِ أَمَّا الْمَالُ فَكَثِيرٌ وَأَمَّا الْخَلْقُ فَحَسَنٌ derler. Bu أَمَّا مَالُهُ أما عَبْدُ اللَّهِ أَمَّا الْمَالُ فَكَثِيرٌ وَأَمَّا الْخَلْقُ فَحَسَنٌ takdirindedir. Basralılar ise, ال takısı yerine ismin sonuna zamir getirirler.

وجهُ kelimesine مَرَرْتُ بِرَجُلٍ حَسَنٍ وَجْهَهُ-11 şeklinde حسن kelimesi وجهُ kelimesine muzaf ve وجهُ kelimesini هـ zamirine muzaf okumak. Bu görüşü sadece Sibeveyhi kabul etmiş, tüm Basra ve Kufe Ekolü alimleri ise karşı çıkarak yanlış olduğunu söylemişlerdir. Doğrusu da onların dediği gibidir"²⁷⁷

Mevsul İsimler:

ez-Zeccâcî, mevsul isimlere sıla adını vermektedir. Mevsul ismin sıfatı ve tekidi olamayacağı, üzerine atıf yapılamayacağı, sılası belirtilmeden önce ondan istisna yapılamayacağı ve anlamının ancak aidle tamamlanacağını belirttikten sonra müzekker ve müennes müfred, tesniye ve cemi mevsul isimler için örnekler vermekte ve açıklamalara şöyle devam etmektedir:

"الَّذِي ضَرَبْتُ عَمْرُو" cümlesinde الَّذِي mubteda olarak, عمرو da haber olarak merfudur. Aid zamir de ضَرَبَ fiilinden sonra gizli olan هـ zamiridir. ضَرَبْتُ takdirindedir. Bu zamir açık da getirilebilir ve الَّذِي عمرو şeklinde söylenebilir. Ama var olduğu kabul edilerek mahzup da olabilir. Sıla cümlesi uzun olduğu için sözkonusu zamirin hazfi caiz olmuştur.

Ancak الَّذِي ضَرَبْتُ عَمْرًا demek iki yönden yanlış olur;

a- عمرو fiili ile الَّذِي kelimesi nasbedilmiştir. Sılasından ise الَّذِي mevsul ismine bir aid dönmemektedir.

b- الَّذِي mubteda olduğu halde haberi bulunmamaktadır.

الَّذِي طَعَامَ الَّذِي أَكَلَ طَعَامَكَ مُحَمَّدٌ kelimesini طَعَامَ kelimesinden önce getirmek caiz olmaz. Çünkü الَّذِي isminin sılası içindedir.

الَّذِي أَكَلَ مُحَمَّدٌ مُحَمَّدٌ طَعَامَ kelimesinden sonra getirip طَعَامَ الَّذِي أَكَلَ مُحَمَّدٌ طَعَامَكَ demek de caiz olmaz. Çünkü طَعَامَ kelimesi sılanın içindedir.

Ama الَّذِي أَكَلَ مُحَمَّدٌ طَعَامَكَ الَّذِي mubtedasının haberi olacak şekilde طَعَامَكَ مُحَمَّدٌ طَعَامَكَ الَّذِي أَكَلَ مُحَمَّدٌ طَعَامَكَ şeklinde getirilmesi caizdir. Bu durumda cümle طَعَامَكَ مُحَمَّدٌ طَعَامَكَ الَّذِي أَكَلَ مُحَمَّدٌ طَعَامَكَ takdirinde olur.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi öğrenme aşamasında bulunan kişilere bu şekilde varsayımlar ve birtakım takdirler yaparak yazar bir bakıma öğrenmeyi zorlaştırmaktadır. Elbette dilde bu şekilde kullanım vardır ve bunun çözüm yollarını göstermeğe çalıştığı doğrudur. Ancak kitabını öğrenciler için yazdığını iddia eden ve Arap dilbilgisini çok iyi bildiği kesin olan bir yazarın böyle bir metodla öğrencilere Arapçayı öğretmesi öğrenenler açısından bir zorluk oluşturmaktadır.

Bu tür ifade ve terkiplerin çözümü ve ihtimallerin söylenmesinin , konuların akıcılığını bozduğu konusu da gözden kaçmamaktadır. Yeri geldiği ve böyle bir ibare ile karşılaşıldığı yerde bu çözümler gösterilmeli, hatta böyle sıradışı ve şaz kullanışlar ayrı bir kitapta toplanarak açıklamaları yapılırsa daha iyi olur, diye düşünüyoruz.

Görüldüğü gibi yazarın Arapçada çok az raslanan bu nevi şeyleri sık sık gündeme getirmesi ve amil mamul anlayışından hareketle takdirlerle değerlendirmeler yapması, öğretici olmaktan çok, kafa karıştırıcı olmaktadır. Konuların ayrıntıları anlatılırken aynı zamanda spekülatif tartışma ve takdirlere de yer verilmesi, kitabın olumsuz bir özelliği olarak görülebilir.

f-Nahivcilerin ve Nahiv Ekollerinin Görüşlerini Belirtmesi:

Ez-Zeccâcî, şüphesiz sarf ve nahvi çok iyi bilen ve felsefesini kavrayan bir alimdir. Kitapta yaptığı değerlendirme ve takdirler, tartışma ve varsayımlar, kimi nahiv alimlerinin görüşlerini eleştirmesi bunu açıkça göstermektedir. Şüphesiz kitabını yazarken kendisinden önceki birtakım nahiv bilginlerinin görüşlerinden yararlanmıştı. Bunda anormal hiçbir şey yoktur. Çünkü ilimde telif ve tasnifin yolu budur. ez-Zeccâcî'nin önceki nahivcilerin ve nahiv ekollerinin görüşlerini belirtmesine bazı örnekler vereceğiz.

Kasem:

Kasemde sadece merfu olarak kullanılan kelimelerden sözederek **أَيْمُنُ اللّٰهَ لِأَفْعَلَنَ** örneğini vermekte ve şöyle demektedir: Başındaki elif vasıl elifidir. Ancak meksur olmayan bir ismin başına geldiği için fetha ile harekelenmiştir. Sibeveyhi böyle demektedir. Sibeveyhi'ye göre bu kelime, **الْبِرْكَةُ**، **الْيَمْنُ** kelimelerinden türemiştir. Buna delil olarak bazılarının **إِيْمُنُ اللّٰهَ** demesini göstermiştir. Halbuki katı' elifi olsaydı meksur olmazdı.....

Bazıları **إِيْمُ اللّٰهَ** diyerek ن harfini hafzetmekte, bazıları **مُنُ اللّٰهَ** , bazıları **مُ اللّٰهَ** ، **وَأَيْمُ اللّٰهَ** , **مُ اللّٰهَ** demektedir. Hepsi birer lehçedir.

El-Ferrâ, **أَيْمُنُ** kelimesinin başındaki elifin katı' elifi olduğunu söylemektedir. Ona göre **يَمِينُ** kelimesinin çoğuludur.²⁷⁹

Nâib-i Fâil:

Hangi fiillerin meçhul yapılacağını elirterek şöyle demektedir: "Fiil mefulun bihi alamıyorsa, nahivcilerin çoğunluğuna göre meçhul yapılmaz. Çünkü faili hafzedilecek olursa, onun yerini tutacak bir şey kalmaz. **خَرَجَ زَيْدٌ**، **ضَحِكَ مُحَمَّدٌ**، **قَعَدَ بَكْرٌ** cümlelerindeki benzer fiillerin meçhul yapılması caiz olmaz. Ancak masdarın mahzuf olduğunu varsayarak bazıları bunu caiz görmüştür. Bu da Sibeveyhi'nin mezhebidir. Sibeveyhi **قَعَدَ الْقُعُودُ**، **ضَحِكَ الضَّحِكُ** demektedir. Sanki **قَعَدَ** demektedir. Çünkü fiil masdarına delalet etmektedir.

Fiil, iki mefule müteaddi ise, birincisi naibi fail olarak merfu yapılır ve ikincisi olduğu gibi mansub bırakılır. **أَعْطَى زَيْدٌ دِرْهَمًا** misalinde olduğu gibi. **زَيْدٌ** kelimesi, faili belirtilmeyen mefulun bihi (naibi fail) olurken, **دِرْهَمًا** kelimesi de ikinci meful olarak mansub kalır. İstersen fail mesabesinde bulunan bir mefulun fiili etkilediği için mansubtur, dersin.

Bu da Sibeveyhi'nin görüşüdür. Öğrencinin anlamasını sağlamak için "Faili belirtilmeyen haberidir" deyip mansub olduğunu söylersin. Bu ifade, Basralıların lafızlarından değildir. Sadece öğrencinin anlaması içindir.¹²⁸⁰

İsmi Fail:

"İsmi fail, mazi anlamında ise, kendisinden sonra gelen isme muzaf olur ve izafette diğer isimler gibi olur. هَذَا شَاتِمٌ أَخِيكَ أَمْسِرُ ، هَذَا ضَارِبٌ أَخِيكَ أَمْسِرُ örneklerindeki gibi.

Ama هَذَا ضَارِبٌ زَيْدًا أَمْسِرُ şeklinde ضَارِبٌ kelimesini tenvinli ve زيد kelimesini mansub okumayı Kisai dışında Kufe ve ve Basra ekolünden hiçbir kişi caiz görmez. Caiz olmamasının sebebi, ismi failin kendisine benzeyen fiil gibi amel etmesidir. O da muzari mustakbel (muzari) fiildir. Zaten muzari fiil, ismi faile benzediği için murab olmuştur. Herbiri diğerine mahmuldur. Halbuki ismi fail ile mazi fiil arasında bir benzerlik yoktur. Onun için mazi fiil murab değildir ve ismi fail onun gibi amel etmez.¹²⁸¹

İsmi Failin Mubalağa Kiplerinin Amel Etmesi:

"Bunlar فَعُولٌ ، فَعَالٌ ، مَفْعَالٌ ، فَعِلٌ ، فَعِيلٌ kipleridir. Bu kipler ismi failin yerine geçmekte ve kendisinden sonra gelen isimde onun gibi amel etmektedir. Mamulleri, ismi failin mamulu gibidir. Mesela هَذَا ضَارِبٌ زَيْدًا denildiğigibi, هَذَا ضَرُوبٌ زَيْدًا ، هَذَا ضَرَّابٌ زَيْدًا ، هَذَا ضَرَّبٌ زَيْدًا ، هَذَا مِضْرَابٌ زَيْدًا ، هَذَا ضَرِيبٌ زَيْدًا de denir. Bütün bunlar caizdir. Ancak فَعِلٌ vezninde ihtilaf vardır. Sibeveyhi onu diğer kipler gibi saymaktadır.¹²⁸²

280- el-Cumel, 77-78.

281- el-Cumel, 84.

282- el-Cumel, 92-93.

Sıfatı Müşebbehe:

Sıfatı müşebbehe ve failinin nasıl okunacağını açıklarken şöyle demektedir:

"مَرَرْتُ بِالرَّجُلِ الْحَسَنِ الْوَجْهَ" cümlesinde الرجل kelimesinin sıfatı olarak الحسن kelimesini mecrur okursun, الوجه kelimesini de merfu okuyarak الرجل kelimesine dönen bir zamirle bağlarsın. O zaman cümle مَرَرْتُ بِالرَّجُلِ الْحَسَنِ الْوَجْهَ مِنْهُ takdirinde olur. Kelamda ona delalet eden şeyler bulunduğu için zamirin gizli kalması caiz olmuştur. Kufe Ekolü burada ال takısının muzafun ileyhin yerini tuttuğunu söylerler. Örnek olarak عَبْدُ اللَّهِ أَمَّا الْمَالُ فَكَثِيرٌ وَأَمَّا الْخَلْقُ فَحَسَنٌ ifadesini de getirirler. Cümle أَمَّا مَالُهُ فَكَثِيرٌ وَأَمَّا خَلْقُهُ فَحَسَنٌ takdirindedir. Basra Ekolü ise, belirttiğimiz zamiri gizlerler.

Onbirinci şekil olarak مَرَرْتُ بِرَجُلٍ حَسَنٍ وَجْهٍ şeklinde okumayı sadece Sibeveyhi caiz görmüştür. Burada حسن kelimesi وجه kelimesine muzaf olarak okunur. وجه kelimesi de رجل kelimesine dönen zamire muzaf olur. Halbuki Basra ve Kufe ekolünün bütün mensupları ona muhalefet etmiş ve bu okuyuşun yanlış olduğunu söylemiştir. Çünkü birşeyi kendisine izafe etmiştir. Doğrusu da, söyledikleri gibidir."²⁸³

İki Fail ve İki Meful:

"Bir cümlede iki fail ve iki meful bulunduğu zaman evla olan, ikinci fiili amel ettirmektir. Çünkü isme o yakındır. Kufe Ekolü ise, önce gelen fiil olması sebebiyle birinci fiili amel ettirmeyi tercih ederler. ضَرَبْتُ وَضَرَبَنِي زَيْدٌ cümlesindeki gibi. Burada ikinci fiilin amel ettiği kabul

edilmektedir. Bu durumda ifade **ضَرَبْتُ زَيْدًا وَضَرَبَنِي زَيْدٌ** takdirinde olur. Ancak sonrası kendisine delalet ettiğinden belirtilmesine ihtiyaç kalmadığı için ikinci fiil hazfedilmiştir.²⁸⁴

Ez-Zeccâcî, birtakım misaller getirip açıklamalarını yaptıktan sonra bunun Basra ekolünün görüşü olduğunu belirtmekte ve el-Ferra ile Kisai'nin görüşüne geçerek şöyle demektedir:

"El-Ferra, bu ikinci meseleyi caiz görmez. Çünkü zamirin isimden önce geldiğini söyler. Kisai ise, failin mahzuf olduğunu söyleyerek caiz görür, ama tesniye ve cemi getirmez. Çünkü Kisai'ye göre fiilde bir zamir yoktur. Bu ise, yanlıştır. Çünkü zorunlu olarak fiilde mutlaka fail bulunur."²⁸⁵

Yukarıda da belirttiğimiz gibi ez-Zeccâcî, mücerred tartışmadan ibaret olan bir meseleyi gündeme getirerek bir sürü takdir ve teviller yapmakta, bazı nahivcilerin görüşlerini de belirterek altı sayfa içinde konuyu açıklamaya çalışmaktadır.

Kem-i İstifhâmiyye:

Soru ismi olarak kullanılan **كم** kelimesinin başına **ب** cer harfi geldiği zaman ondan sonra gelen ismin iki şekilde okunacağını belirterek şöyle demektedir:

"Temyiz olarak mansub okunur. Yahut başına **مِنْ** harfi takdir edilerek mecrur okunur. **بِكُمْ دِرْهَمًا إِشْتَرَيْتَ ثَوْبَكَ ؟** **بِكُمْ دِرْهَمٍ إِشْتَرَيْتَ ثَوْبَكَ ؟** Mansub okunması şu takdire göre olur: **أَبْعَشْرِينَ دِرْهَمًا إِشْتَرَيْتَ ثَوْبَكَ ؟** Mecrur okunması ise şu takdire göre olur: **بِكُمْ مِنْ دِرْهَمٍ إِشْتَرَيْتَ ثَوْبَكَ ؟** Burada **مِنْ** mahzuf kabul edilerek ondan sonrası mecrur okunur.

284- el-Cumel, 111.

285- el-Cumel, 112-113.

mesabesinde. Doğrusu da budur. Çünkü sıfat mesabesinde gibidir.

يَا زَيْدُ وَالْغُلَامَ şeklinde, زيد kelimesinin mahalline atfederek matuf mansub okunabilir. Bu da Ebu Amr b. el-Ala ve arkadaşlarının görüşüdür. (Ey dağlar ve kuşlar! Onunla beraber tesbih edin.)²⁸⁹ ayetinde de الطير kelimesi belirttiğimiz kurala uygun olarak merfu ve mansub okunmaktadır."²⁹⁰

"Müfred alem olan munada olan ismin sonuna şiiir zaruretinden dolayı tenvin gelirse, kimisi lafzına uygun onu merfu ve tenvinli okur. Bu da el-Halil ve arkadaşlarının görüşüdür. Kimisi de mansub ve tenvinli okuyarak aslına irca ettiğini söyler. Bu da Ebu 'Amr b. el-Alâ' ve arkadaşlarının görüşüdür." (Bunu göstermek için müfred alem olan munada ismin merfu ve tenvinli, bir de mansub ve tenvinli okunduğuna dair iki beyitle istişhad etmektedir).²⁹¹

Ez-Zeccâcî, munada ile ilgili bilgiler vermeye devam ederek şöyle demektedir:

يَا أَبْتَ لَاتْفَعْلُ - يَا أُمَّة لَاتْفَعْلِي ifadeleri sadece nidada kullanılır. Bu iki kelime sadece nidada ابْت وَاُمَّة şeklinde getirilir. جَاءَتْ أُمَّتِي - خَرَجَ أَبْتِي denilmez.

Nida veya başka bir yerde tenis alameti ile nida harfi يَا bir araya gelmez. Ya harfi belirtilerek يَا أُمَّتِي - يَا أَبْتِي denilmez. Çünkü ikisinde de tenis alameti, muzaf olan ي harfinden ivazdır. Yüce Allah يَا أَبْتَ لَاتْعَبْدُ buyurmaktadır. "Babacığım! Şeytana kulluk etme!"²⁹²

Bu iki kelime üzerinde duracak olursan, يَا أَبَةَ - يَا أُمَّة diyerek he

289- Sebe,10.

290- el-Cumel, 154-155.

291- el-Cumel, 154-155.

292- Meryem, 44.

sesiyle durursun. Tıpkı يَا عَمَّةُ - يَا خَالَه dediğın gibi.

Basralıların görüşü budur. el-Ferrâ ise, onlara muhalefet etmekte ve te harfiyle vakıf yapılmasını tercih etmektedir. Çünkü izafet ya'sından ivaz odur, demektedir.²⁹³

Marife ve Nekre:

Ez-Zeccâcî, nekre ismin tanımını yaptıktan ve شَيْءٌ، جَوْهَرٌ، جِسْمٌ، kelimelerinin en belirsiz nekre olduklarını belirttiikten sonra marife isimlerin beş çeşit olduğunu, bunların özel (alem) isimler, zamirler, işaret isimleri, ال takılı isimler, marifeye muzaf olan isimler diye sayarak şöyle devam etmektedir:

"Marife isimlerin en belirlisi أَنَا، sonra أَنْتَ، sonra هُوَ، sonra زَيْدٌ، sonra هَذَا kelimeleridir. Bu da Sibeveyhi'nin görüşüdür. el-Ferra ise, هَذَا kelimesinin زيد kelimesinden daha belirli olduğunu söyler.²⁹⁴

Tasğir:

Ez-Zeccâcî، فُعَيْلٌ، فُعَيْعِلٌ، فُعَيْلٌ vezinlerinde tasğir yapıldığını, birinci veznin üç harfli isimlerin tasğiri için, ikinci veznin dört harfli ve dörüncü harfi illet harfi olmayan beş harfli isimlerin tasğiri için, üçüncü veznin de dört harfliden fazla olan ve dördüncü harfi illet harfi olan isimlerin tasğiri için kullanıldığını belirttiikten sonra el-Halil'in، فُلْسٌ، isimlerinin دُرَيْهَمٌ، دُرَيْهِيمٌ، دُرَيْهِيمٌ، دُرَيْهِيمٌ şeklinde tasğir edildiğini söylediğini belirtmektedir.²⁹⁵

293- el-Cumel,165.

294- el-Cumel,178.

295- el-Cumel,245.

Hemzenin Yazılışı:

Hemzenin yazılışı Arapça imlada başlı başına bir problemdir. Ez-Zeccâcî de bu konuyu detaylı bir şekilde işlemekte ve hemzenin başta, ortada, sonda nasıl yazılacağını belirterek şöyle devam etmektedir:

"Hemzedden sonra و harfi varsa, orada farklı görüşler vardır. Yazarların çoğu tek و ile ya'sız yazıyorlar. يَفْرُتُونَ، يَسْتَهْزِئُونَ gibi. Bazıları ise, gördüğün gibi kendisinden sonra و bulunan ي ile yazıyorlar. Birinci yazılış şekli Basra Ekolünün, ikincisi de Kufe Ekolü ve el-Ahfeş'in görüşüdür."²⁹⁶

Nekre İsimlerin Hikâye Edilmesi:

Ez-Zeccâcî, bu başlık altında kullanılan belirsiz isimlerin kim ve ne olduğunu öğrenmek için nasıl sorular sorulacağı ve nasıl vakıf yapılacağını anlatmaktadır. Uzun bir açıklama yaparak değişik kullanışları belirttikten sonra şöyle devam etmektedir:

"Kişi, رَأَيْتُ ثُوبًا وَغَلَامًا وَتُوبًا derse, مَنْ وَأَيًّا؟ dersin. رَأَيْتُ ثُوبًا وَغَلَامًا derse, أَيًّا وَمَنَا؟ dersin. Benzerleri de bu şekildedir. Ama sözünü sürdürecektürsen, مَنْ يَا هَذَا؟ dersin. Sibeveyhi, şairin - مَنْونَ أَنْتُمْ - تَوْنَارِي، فَقُلْتُ: مَنْونَ أَنْتُمْ - فَقَالُوا الْجِنَّ، قُلْتُ عَمُوا ظَلَامًا "Ateşime geldiler,siz kimsiniz? dedim. Cinler, dediler. Karanlığınız bol olsun, dedim" şiirinin şaz olduğunu ve uygulamanın ona göre yapılmadığını, çünkü konuşmayı devam ettirmesine rağmen مَنْ kelimesinin cemisini getirdiğini, sadece bu beyitte kullanılmış olup başka yerde kullanılmadığını söyledi.

Bu şiiri bilmeyen bazıları onu عَمُوا صَبَاحًا diye okuduğunu gördüm ki bu yanlıştır. Çünkü bu beyitleri bize Ebu Hâtim es-Sicistani'den Muhammed b. Hasan b. Dureyd okudu. Ebu Zeyd el-Ensârî'nin şu beyitleri bize okuduğunu söyledi...."²⁹⁷

296- el-Cumel, 281.

297- el-Cumel,336-337.

Vakıf:

Ez-Zeccâî, sonunda sakın ve şeddeli ن harfi bulunan kelimeler üzerinde nasıl vakıf yapılacağını anlatarak şöyle devam etmektedir:

"Ma kabli meftuh olan ن harfi üzerinde vakıf yaparsan, sonu tenvinli mansub ismin üzerinde vakıf yaparken sona elif getirdiğin gibi onu da elife çevirerek vakıf yaparsın.

Ama sakın ن harfinden önceki harf meftuh veya mazmum ise, onu hazfedersin ve yerine başka bir şey getirmezsın. Sakın ن harfinde يَا şeklinde vakıf yaparsın. Kufe Ekolü lafız üzerinde ن harfinin yazılmasını tercih ederler. Basra Ekolü ise, elif ile yazılmasını tercih ederler. Çünkü üzerinde elif ile vakıf olmaktadır. Nitekim vakıf yapacak olursan, يَا زَيْدٌ لَا تَضْرِبُ عَمْرًا dersin. "لَنْسَفَعَا بِالنَّاصِيَةِ" (Onu) alnından (perçeminden) yakalarız (cehenneme atarız)"²⁹⁸ ayetinde de vakıf elif iledir. Bu konuda kurra ve alimler arasında ihtilaf yoktur. لَيْسُجَنٌ وَلَيْكُونًا مِنْ الصَّاغِرِينَ "Elbette zindana atılacak ve alçalanlardan olacaktır."²⁹⁹ ayeti üzerinde de elifle vakıf yapılmaktadır. Şeddeli ن üzerinde ise, nun ile vakıf yaparsın. لَيْسُجَنٌ وَلَيْكُونًا ayetindeki birinci kelime üzerinde vakıf yapılması gibi.³⁰⁰

Bu şekilde ez-Zeccâî kitabında zaman zaman kendisinden önceki âlimlerin ve nahiv ekollerinin görüşlerini belirtmekte ve delil göstermektedir. Bu arada Basra Ekolünün görüşlerini tercih ettiği ve onlara daha fazla yer verdiğini de belirtmemiz gerekir.

298- Alak, 15.

299- Yusuf, 32.

300- el-Cumel, 358-359.

g-Edatları ve Nadir Konuları İşlemesi:

Ez-Zeccâcî kitabına Arap dilbilgisinin birçok konularını almış ve örneklerle açıklamaya çalışmıştır. Hatta kendisinden önce yaşamış ve muhtemelen birçok çağdaşından da sistematik ve çağdaş bir metodla konuları ele aldığı söylenebilir. Bununla beraber konuların sıralanışı, aralarındaki homojenlik ve öncelik sırası gibi açılardan bakıldığında eleştirilecek bazı yönleri olduğu görülmektedir.

a- Sarf ve nahiv konularını içiçe ve karışık bir metodla işlemesi, eleştirilecek yönlerden biri sayılabilir. kitabın içindekiler bölümü incelendiğinde isimler, fiiller ve harfler gibi konuların nasıl karışık bir şekilde işlendiği görülür. Nitekim kitabı tahkik eden kişi bu karışıklığı görmüş ve kendisi konuları ayrı bir tasnife tabi tutarak önce telaffuz ve imla konuları, sonra sarf konuları, sonra nahiv ve terkip konuları, sonra da edatlar konuları şeklinde sıraya koymuştur. Ancak kitabın orijinal tertibini değiştirmeden sadece bölümlerin başlıklarını bir araya getirmiş ve konuların kitapta buldukları sayfa numaralarını belirtmekle yetinmiştir.

Dilin bir bütün olduğu gözönünde bulundurularak konuları bu şekilde karışık işlemenin o dilin bütünü hakkında zihinde belki toplu ve genel bir imaj bıraktığı söylenebilir. Ancak öğrenme aşamasında olan insanın dili toplu olarak bu şekilde algılamasının zor olduğu ve konuları ayrı ayrı öğrenerek kavramasının daha pratik geldiği unutulmamalıdır. En azından öğrenci bir ummanda yüzme ile karşı karşıya olduğu korkusuna kapılmadan gölcüklerde yüzmeyi öğrenmesi ve buna güç yetirebileceği kanaatine sahip olur. Bu da kendisine bir cesaret ve ümit verir. O dili mesele mesele öğrenerek amacına ulaşmaya çalışır. Pedagojik açıdan belki böyle bir metod daha yararlı olur, diye düşünüyorum.

b- Ez-Zeccâî, ayrı bir kitapta toplanıp anlatılabilecek ، و ، أَيُّ ، حَبْدًا ، gibi edatlar, مَاذَا ، مَنُ ، مَا ، لَوْلَا ، لَوْ ، كَمْ ، حَتَّى ، إِذْنُ ، أَمْسِ ، أَنْ ، أَمْ ، أَوْ ، gibi edatlar, telaffuz, kelimeler üzerinde vakıf, şiirde zaruret, kabilelerin, kişiler, sureler ve memleket isimlerinin kullanılışı, imla konuları, iki fail ve iki mefulun birbirinde amel etmesi, tahkiye şekilleri, fail iken meful ve meful iken fail olarak kullanılan ifadeler, vücut organlarından ve diğer varlıklardan sadece müzekker veya müennes olarak kullanılan isimler, lafzı aynı ama ikincisi muzaf olarak kullanılan isimler, ceminin cemisi, tarih yazma şekilleri, fiili mahzup olup sadece mansub okunan kelimeler, imale, sert ve yumuşak telaffuz edilen harfler, gibi daha çok tecvid ilmini ilgilendiren birtakım konuları kitabında işlemektedir.

O gün için bu konular öğrenenler için önemli olduğu gibi bugün de öğrenciler için ebette önemlidir. Bunlar Arap dilinin ayrılmaz meseleleridir. Telaffuz, imla, tahkiye, tarih yazımı ve kullanımı, imale gibi konular elbette dili öğrenen bir insan için bilinmesi gerekli konulardır. Ancak bunları öğrenme ve öğretmenin yeri ve şekli herhalde bu kitaptan başka bir yer olmalıdır.

Nitekim yukarıda sayılan konuların birçoğu geçtiği ilgili konular içinde açıklanabilirdi. Belirtilen diğer konular kitapta ayrı bir bölüm olarak kendi aralarında işlenir veya ayrı bir kitap halinde sarf ve nahvin yan konuları olarak da anlatılabilirdi. Nitekim çağımızda bu nevi konuları anlatmak için ayrı kitaplar yazılmaktadır.

Öğrenme aşamasında olan kişiler için yazılmış bir kitapta bu tür konuları işlemenin pek isabetli olmadığını görmek için misal olarak sadece "Nekrelerin Hikâye Edilmesi" bölümünde söylediklerinin bir kısmını vermek istiyoruz.

دَرْجُلٍ derse, مَنْ وَمَنْبِي ؟ dersin. Benzerleri de bu şekildedir.

Akıllı ve akılsız şeyleri birlikte soracak olursan, akılsız için أَيُّ ile, akıllı için مَنْ ile sorarsın. مَرَرْتُ مَنْ وَأَيًّا؟ derse, رَأَيْتُ رَجُلًا وَحِمَارًا derse, أَيُّ وَمَنْبِي ؟ derse, مَرَرْتُ بِحِمَارٍ وَرَجُلٍ dersin. مَنْ وَأَيُّ ؟ derse, بَرَجُلٍ وَحِمَارٍ dersin. جَاءَنِي رَجَالٌ وَحَمِيرٌ dersin. أَيَّاتٌ وَمُنُونٌ ؟ derse, جَاءَنِي حَمِيرٌ وَرَجَالٌ derse, مَنْ وَمُنُونٌ وَأَيَّاتٌ ؟ dersin ve حِمَارٌ müzekker olduğu halde cemi yapı müennes yaparsın, çünkü akılsız her ismin çoğulu ت ile cemi yapılır. بَنَاتٌ نَعَشٍ ، بَنَاتٌ أَوْيٍ ³⁰¹ gibi....

Görüldüğü gibi, öğrenme aşamasında olan kişiler için ilk planda hiç de gerekli olmayan ve ancak konuşmalarda kullanılan bir konuyu kitapta işlemesi herhalde isabetli olmamıştır.

Şüphesiz bu değerlendirmeler, kitabın yazılışı üzerinden on asır geçtikten sonra yapılan değerlendirmelerdir. O günün popüler sarf nahiv kitaplarıyla karşılaştırıldığında belki de el-Cumel kitabı zamanının en modern kitabı sayılırdı. O gün sözü edilen konular belki de sarf ve nahvin temel konuları arasında görülüyordu. Ancak günümüz eğitim öğretim metodları açısından bakıldığında çok sonra okutulması gereken konular olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Diğer dillere nazaran Arap dili çok zengin bir dildir. Nahvi de, gerek Kur'an-ı Kerim ve Arapçaya hizmet etmek, gerekse bu dili korumak ve geliştirmek amacıyla uzun süre yoğun çalışmalara konu olduğu için çok zenginleşmiş, büyük gelişme ve tekamül göstererek alabildiğine genişlemiştir. Bu genişleme sebebiyle öğretilmesi ve öğrenilmesi de oldukça meşakkatli ve uzun zaman isteyen bir olay haline gelmiştir. Daha ilk asırlardan itibaren dilbilginleri bu gerçeği farketmiş, nahvi en kısa yoldan ve başarılı bir şekilde yeterince öğretmenin çarelerini aramışlardır. Bunun için o güne göre yeni sayılan metodlarla kitaplar yazmış ve nahvi öğretmeye çalışmışlardır. Bu kitaplardan biri, şüphesiz hicri dördüncü asırda yaşamış büyük dilbilginlerinden Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin yazdığı el-Cumel fi'n-Nahv kitabıdır.

Ez-Zeccâcî'nin el-Cumel fi'n-Nahv kitabı öteden beri haklı bir şöhrete nail olmuştur. Eğitim kurumlarında asırlarca ders kitabı olarak okutulmuş ve çok sayıda şerhleri yazılmıştır. Ayrıca çağdaş dilciler tarafından da araştırma çalışmalarına konu olmuştur. Başarılı bir tahkik çalışmasıyla Ali Tevfik el-Hamed tarafından modern bir kimlikle neşredilmiştir. Kitap ve yazarı üzerinde ülkemizde de çalışmaların yapılmakta olduğunu görmek elbette sevindirici bir olaydır.

el-Cumel kitabını inceleyen bir kişi, çağına göre orijinal ve modern bir çalışma ile yüz yüze olduğunu görür. Ez-Zeccâcî'nin, kitapta konuları bir

sistem dahilinde, açık ve öğretici bir üslupla ele aldığını, mümkün olduğu kadar kapalılık ve zorluklardan uzak, spekülâtif nahiv tartışmalarına mümkün olduğu kadar girmekten kaçınan, Kur'an-ı Kerim'den ve Arap şiirinden bol bol örnekler veren ve gerekli yerlerde her okuyucunun kolaylıkla anlaması için gerekli tahlil ve irablar yapan bir yazar olduğunu müşahede eder. Şüphesiz bütün bu nitelikler okuyucunun kitabı usanmadan ve yorulmadan okumasını, daha kolaylıkla öğrenmesini sağlar.

Bütün bunların yanında hicri dördüncü asırda hâkim anlayış ve telif metodunun kimi özelliklerini de kitapta görmek mümkündür. Tezde de belirtildiği gibi, kitapta işlenen konuların daha düzenli bir tasnife tabi tutulmaması, yer yer gereksiz varsayımlara ve takdirlere gidilerek konuların uzatılması, kimi konuların çok muhtasar geçilmesi gibi birtakım olumsuzlukların bulunmasını normal karşılamak gerekir.

Kitabın bu nevi olumsuzluklardan arındırılarak daha düzenli bir tasnifle günümüz okuyucularına hitap edecek şekilde düzenlenip sunulması, nahvi öğrenmek isteyenler açısından yararlı olabilir. Ülkemizde Arap dilbilgisini öğretmek isteyenler için kitap değerli bir kaynak teşkil etmektedir. Kitap ve yazarı üzerinde yaptığımız bu çalışma, bir bakıma tanıtma ve değerlendirme çalışmasıdır. Çalışma, nahvin mimarı sayılan Basra Nahiv Ekolünü ve klasik nahiv alimlerinden ez-Zeccâcî gibi meşhur alimi tanıma imkanı vermiştir. Arap dilbilgisi alanında çalışmak isteyenler için yararlı olacağına inanıyoruz.

KAYNAKLAR

- Ahmed Emin, Duha'l-İslâm, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut, 1935.
- el-Cezzâr, Fikrî Zeki, Medâhilu'l-Müellifin ve'l-A'lâmi'l- Arab, Mektebetu'l- Melik Fahd, Riyad, 1991.
- el-Cumahî, Muhammed b. Sellâm, Tabakâtu Fuhûli's-Şu'arâ, Dâru'l- Maârif, Mısır, Trs.
- Çetin, M. Nihad, Arap mad., TDV. İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1991.
- Çöğenli, M. Sadi, el-Cumelu'l-Kübra mad., TDV. İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1993.
- Dayf, Şavki, el-Medârisu'n-Nahviyye, Dâru'l-Maârif, Mısır, 1968.
- el-Enbârî, Ebu'l-Berekât Kemâleddin Abdurrahmân b. Muhammed, Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Udebâ, Matbaatu'l- Medenî, Kahire, 1967.
- Ergin, M. Cevat, Basra ve Kufe Ekollerinin Kullandıkları Farklı Nahiv Terimleri, Doktora Semineri, Konya, 1999.
- el-Ferrâ, Ebu Zekeriyâ, Maâni'l-Kur'an, Alemu'l-Kütüb, Beyrut, 1980.
- Furat, Ahmet Suphi, Arap Edebiyatı Tarihi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1996.
- Hacı Halife, Keşfu'z-Zunûn an-Esâmi'l-Kütüb ve'l-Funûn, Maârif Vekaleti Matbaası, 1941.
- el-Hamevî, Yâkût, Mu'cemu'l-Udebâ, Dâru'l-Fikr, 1980.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasan, Târîhu Medîneti Dımeşk, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1995.
- İbnu'l-Esîr, İzzuddin el-Cezerî, el-Lubâb fî Tehzîbi'l-Ensâb, Dâru Sadır, Beyrut, Trs.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebu Bekr, Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân, Tah. Dr. İhsan Abbas, Dâru Sadır, Beyrut, 1978.
- İbn Hayr, Ebu Bekr Muhammed, Fihrist, Sarakusta, 1893.

- İbnu'l-İmâd, Ebu'l-Felâh Abdulhay, Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1979.
- İbnu'n- Nedîm, el-Fihrist, Mektebetu Hayyât, Beyrut, Trs.
- İbn Tağriberdî, Cemâleddin Ebu'l-Mehâsin Yusuf, en-Nucûmu'z-Zâhira fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhira, Dâru'l-Kütüb, Kahire, 1963.
- Kehhâle, Ömer Rıza, Mu'cemu'l-Müellifin, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut,1957.
- el-Kıftî, Cemâleddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf, İnbâhu'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nuhât, Tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l- Fikri'l-Arabî, Kahire, 1986.
- Kılıç, Hulûsi, Basriyyûn mad., TDV. İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1992.
- el-Lebedî, Muhammed Semir Necîb, Eseru'l-Kur'an ve'l-Kırâati fi'n- Nahvi'l-Arabî, Dâru'l-Kütübî's-Sekafiyye, Kuveyt, 1978.
- el-Mahzûmî, Mehdî, Medresetu'l-Kûfe ve Menhecuhâ fî Dirâseti'l-Luğati ve'n-Nahvi, Mısır, 1958.
- er-Râfiî, Mustafa Sâdık, Târîhu Adâbi'l-Arab, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut,1968.
- Serkis, Yusuf İlyan, Mu'cemu'l-Matbûati'l-Arabiyye ve'l-Mu'arraba, Matbaatu Serkis, Mısır, 1928.
- es-Sem'ânî, Ebu Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr, el-Ensâb, Dâru'l-Cinân, Beyrut, 1988.
- es-Sîrâfi, Ebu Said Hasan b. Abdullah, Ahbâru'n-Nahviyyîn el- Basriyyîn, Tah. ve Neşr. F. Krenkow, Beyrut, 1936.
- Sönmez, Ramazan, ez-Zeccâcî ve el-Cumel'in Bazı Dil Hususiyetleri, Doktora Tezi Çalışması, Konya.

es-Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebu Bekr, Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât, Tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 1964.

" "el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'n-Nahv, Tah. Dr.Abdul'âl Sâlim Mükerrerem, Müessesetu'r-Risâle , Beyrut, 1985.

" " el-Iktirâh fî 'Ilmi Usûli'n-Nahv , Neşr. A.Subhi Furat, İstanbul, 1975-1978.

ez-Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk, Kitâbu'l-Cumel fi'n- Nahv, Tah. Ali Tefvik el-Hamed, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1986.

" " el-İzâh fî 'İleli'n-Nahv , Tah. Mâzin el-Mubarek, Dâru'n- Nefâis, Beyrut, 1982.

ez-Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, el-Iber fî Haberi Men Ğaber, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut,Trs.

" " Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ , Tah. İbrahim ez-Zeybek, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut,1985.

ez-Ziriklî, Hayreddin , el-A'lâm, Beyrut,1969.

ez-Zübeydî, Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasan, Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn, Tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Maârif, Kahire, 1973.